

Research Paper

From praise to critique: Transforming the social function of Persian literature from traditional to modern poetics through the accelerating role of Marxism

Alireza Moradi¹

Received: May. 29, 2026; Accepted: Oct. 6, 2026

ABSTRACT

This article undertakes a philosophical examination of the conceptualization of money and property within Persian proverbial discourse, employing the theoretical framework advanced by Georg Simmel in his seminal work, *The Philosophy of Money*. Adopting a descriptive-qualitative methodology, the study probes the manifold ways in which popular culture—and proverbs in particular—articulate the dialectical character of money as both an emancipatory instrument and a source of social constraint within modernity. The analysis demonstrates that the majority of Persian proverbs resonate with core Simmelian themes, including the reduction of qualitative values to quantitative metrics, the inherent paradox of monetary freedom coupled with systemic limitation, the processes of reification and alienation, the ascendancy of instrumental rationality, and the gradual transformation of money from a mere medium of exchange into an ultimate end in itself. While certain proverbs exhibit a critical or resistive stance toward the hegemony of monetary logic, others appear to endorse and naturalize it, thereby exposing a persistent cultural tension between inherited ethical frameworks and the imperatives of an emergent economic order. The study further attends to the formal and rhetorical features of proverbs—their concision, rhythmic structure, and logical persuasion—which render them potent vehicles for the sedimentation of collective beliefs and the modulation of individual and social agency. In so doing, this research addresses a notable lacuna in the interdisciplinary scholarship that intersects Simmel's cultural philosophy with Persian folk literature, and it argues that proverbs function as crucial cultural thresholds through which deeper ontological conflicts and ethical ambivalences within Iran's transitional society are both reflected and negotiated.

Keywords: philosophy of money, popular culture, proverbs, Simmel

1. Assistant Professor of Sociology, Department of Cultural Studies, Institute of Cultural-Social Studies. Tehran, Iran

✉ moradi@iscs.ac.ir

INTRODUCTION

Persian literature has undergone not only stylistic and formal transformations over time but also fundamental shifts in its relationship with society, power, and culture. This article argues that, within traditional poetics, literature primarily served functions such as panegyric praise, moral instruction, the preservation of cultural memory, and the legitimization of the existing social order. By contrast, under modern poetics, literature gradually emerged as a site of social critique, critical consciousness, and the representation of social conflict. The central concern of this study is therefore to explain the transformation of literature's social function and to examine the role of Marxism in accelerating and shaping this shift. The article demonstrates that this transformation was not merely a matter of thematic revision but involved a broader reconfiguration of literature's position within the cultural and ideological structures of Iranian society.

PURPOSE

The purpose of the article is to analyze the historical and social passage from traditional poetics to modern poetics in Persian literature and to explain the transformation of literature's function in relation to the cultural and political developments of modern Iran. The study seeks to show how this transformation occurred across three dimensions: function, audience, and relation to power, and how it was accompanied by the expansion of a mass readership, the polyphonic diversification of the literary field, and the emergence of new genres. From a cultural perspective, the article asks how literature moved from an art governed by courtly and moral norms to a language capable of representing social suffering, criticizing authoritarian rule, addressing the question of justice, and articulating the lived experience of subordinate classes. In doing so, it foregrounds Marxism's role in redefining the writer, highlighting social justice, and linking literature to critical consciousness. The broader aim is to provide a conceptual map of functional transformation in literature and its relation to poetics, ideology, and hegemony in the history of modern Persian literature.

METHODOLOGY

This study employs a qualitative historical-comparative approach and uses purposive sampling to select relevant sources. The dataset comprises representative works of modern Persian poetry and fiction, alongside theoretical and historical texts addressing the sociology of literature. The data were analyzed using directed qualitative content analysis, with the initial analytical categories derived from the theoretical perspectives of André Lefevere(2017), Antonio Gramsci(1992), and Louis Althusser(1971). Traditional and modern poetics were then systematically compared across three analytical dimensions: literary function, audience, and the relationship between literature and power. The credibility of the analysis was

enhanced through theoretical and data triangulation. To maintain analytical coherence and a clearly defined scope, the study focuses exclusively on poetry and fiction.

FINDINGS

The findings indicate that traditional poetics in Persian literature was closely tied to functions that contributed to the reproduction and stabilization of the prevailing cultural and political order. Panegyric, moral instruction, the preservation of cultural memory, and the legitimation of authority constituted its principal functions, while its primary audience comprised the court and cultural elites. (Zarrinkoub, 1955; Vardi, 2001; Jan Bozorgi, 2006; Mahmoudi et al., 2021; Sharifian, 2006; Hassani Kandasar, 2012; Shafi'i Kadkani, 2010; Vahed & Nouri Baheri, 2012; Maleki, 2007) Within this configuration, literary forms, language, and rhetorical conventions remained relatively stable, positioning literature as part of the broader hegemonic order (Gramsci, 1992). Modern poetics, by contrast, emerged amid profound social changes and the rise of new cultural actors, redirecting literary practice from the reproduction of established norms toward critique, social exposure, and intervention (Alexander, 2012; Lefevere, 2017). The shift from a predominantly courtly readership to a broader popular audience, the increasing accessibility of literary language, the growing polyphony of the literary field, and the greater visibility of subaltern experiences were among the most significant manifestations of this shift.

The findings further suggest that Marxism, particularly from the 1940s onward, served as a major force in accelerating and shaping this reorientation. By recasting the writer as a critical intellectual, foregrounding class relations, advancing material conceptions of justice, and situating literary production within broader socio-political processes, Marxist thought contributed to a fundamental redefinition of the social role of literature (Khalighi Damghani & Nikfarjam, 2016; Farashahinejad, 2019; Mousavi Barazjani & Mohammadi, 2023). In this context, committed and left-oriented writing became a significant current within modern Persian literature, while literary criticism increasingly moved beyond questions of taste and aesthetic judgment toward social and historical interpretation (Khalighi et al., 2015; Javadi Yeganeh & Tofangsazi, 2013). Writers such as Sadeq Hedayat, Bozorg Alavi, Ahmad Mahmud, Mahmoud Dowlatabadi, Nima Yushij, and Mohammad-Reza Shafi'i Kadkani, albeit in markedly different ways, used literature to represent poverty, authoritarianism, inequality, and crises of identity (Javidshad & Hadaegh, 2018; Behian, 2009; Mosleh, 2016; Attarzadeh, 2018).

The transformation also extended beyond thematic content to literary form and genre. Nimaic poetry, the social novel, and the modern short story emerged as formal responses to new demands for social critique and the representation of

Iranian Cultural Research

Abstract

modern experience (Rezayati Kishkhalé & Jalalvand, 2014; Shafi'i Kadkani, 2011). Formal innovation, therefore, cannot be understood solely as an aesthetic development; it was also shaped by changing functional demands that repositioned literature from an instrument of reproducing established forms of order to a medium of critique, social exposure, and cultural intervention (Lefevere, 2017; Althusser, 1971). The study further demonstrates that the expansion of translation, the growth of the modern press, the emergence of a new intelligentsia, and the activities of cultural and political institutions were instrumental in consolidating this new poetics and situating literary production within wider networks of social and ideological practice (Abrahimian, 1998; Khalighi et al., 2015; Mohammadian et al., 2019).

CONCLUSION

The article concludes that the transformation of the social function of Persian literature can be understood only in relation to broader shifts in poetics, power relations, and ideological discourse. Grounded in relatively stable moral and formal conventions, traditional poetics largely confined literary production to the reproduction and legitimation of the prevailing social order. Modern poetics, particularly under the influence of Marxist thought, repositioned literature as a site of social critique, cultural resistance, and political engagement. This shift fundamentally altered the relationship between literature and society: rather than serving primarily to legitimize established authority and represent transcendent values, literature increasingly became a means of articulating collective experience, social conflict, and critical consciousness. The study further demonstrates that the emergence of new literary forms was not simply a matter of aesthetic experimentation but also a functional response to the changing social and cultural conditions of modern Iranian society.

NOVELTY

The article's novelty lies in examining the transformation of Persian literature not simply in terms of stylistic or thematic change, but as a shift in its social functions and cultural role. It conceptualizes this transformation through the interrelated analytical lenses of poetics, hegemony, and ideology. The study's scholarly contribution lies in bringing together the theoretical perspectives of André Lefevere, Antonio Gramsci, and Louis Althusser to examine Persian literature and elucidate the complex relationships among literary production, power, intellectual life, and social change. The findings have broader relevance for the sociology of literature, the cultural history of modern Iran, and ideological approaches to literary texts. The principal limitation is the study's focus on poetry and fiction, leaving drama and popular literature beyond its scope. This delimitation, however, provides a more coherent basis for the comparative analysis undertaken here.

Acknowledgement

This article is part of the author's mandated research project at the Institute for Social and Cultural Studies, and the author hereby expresses gratitude to the Institute for its support.

Conflict of Interest

There is no conflict of interest regarding this research.

Funding

This Article received no specific grant from any funding agency in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

AI Use Disclosure

In the preparation of this article, AI tools were used to revise the structure of headings, address certain editorial points, and standardize references and the bibliography format. The scholarly content, analyses, and results are the sole work of the author.

Iranian Cultural Research

Abstract

BIBLIOGRAPHY

- Abrahamian, E. (1998). *Iran Bayn-e Do Enghelab* [Iran Between Two Revolutions] (A. Golmohammadi & M. E. Fattahi, Trans.). Tehran, Iran: Ney. [In Persian]
- Ahmadi, A., Aghagolzadeh, F., Khalili, M. A., Ghabadi, H. A., & Javadi Yeganeh, M. R. (2014). The effect of literary interaction and resource mobilization on the formation of political fiction discourse in the 1340s and 1350s. *Socio-Cultural Strategy*, 3(10), 53-84. [In Persian]
- Alexander, V. (2011). *Jāme 'eh-Shenāsī-ye Honarhā: Sharḥī bar Ashkāl-e Zibā va Mardom-Pasand-e Honar* [The Sociology of the Arts: Exploring Fine and Popular Forms of Art] (A. Rāvdarād, Trans.). Tehran, Iran: Academy of Arts. [In Persian]
- Ali Akbarzadeh, S., Alimi, M., & Fallah, A. (2024). The dialectic of tradition and modernity in Iran's political literature: A comparative study of two stories 'Farsi Shekar Ast' and 'Rajol-e Siyasi'. *Journal of Comparative Literature*, 8(27), 52-82. [In Persian]
- Althusser, L. (1971). Ideology and ideological state apparatuses. In *Lenin and philosophy and other essays* (pp. 127-186). Monthly Review Press.
- Attarzadeh, M. (2018). Reflection of political developments in the epic poetry of Akhavan Sales: A case study of the poem 'Winter'. *Social-Cultural Studies of Khorasan*, 12(4), 57-90. [In Persian]
- Behian, S. (2009). Haji Aqa: A discursive construct or a national bourgeoisie archetype. *Sociological Journal of Art and Literature*, 1(2). [In Persian]
- Dehghanian, J., & Arekhi, M. (2023). The challenge of tradition and modernism in constitutional literature. *Societies in Persian literature*, 1(1), 33-50.
- Derakhshandeh, M. R. (2005). Patriotism in post-constitutional political poetry. *Hafez Monthly*, 14, 38-37. [In Persian]
- Farashahinejad, Y. (2019). A study of the intellectual foundations of the Tudeh Party's literary theory (1931-1951). *Iran Namag*, 4(1), 85-109. [In Persian]
- Ghanbari, B., & Danizadeh Jolodar, E. (2016). Applying sociological theory to the socio-literary structure of Simin Daneshvar's novels. *Journal of Literary Studies*, 194, 1-18. [In Persian]
- Gramsci, A. (1992). *Selections from the prison notebooks* (Q. Hoare & G. N. Smith, Eds. & Trans.). International Publishers.
- Haji Aghababaei, M. R., & Mohammadi, G. (2023). The influence methods of the Tudeh Party on contemporary Iranian literature. *Literary Research*, 4(82), 9-37. <https://doi.org/20.1001.1.17352932.1402.20.82.7.2> [In Persian]
- Hassani Kandasar, A. (2012). Social studies in Persian literature: A look at the development of thought, beliefs, and ethics in 6th century Persian literature. *Persian Language and Literature*, 64(224), 63-86. [In Persian]

- HassaniBagheri Sharifabad, M. (2021). Political poetry in Iran from the fall of Reza Shah to the coup d'état of August 19, 1953. *Persian Language and Literature*, 47, 47-70. [In Persian]
- Jadari, V., Ramezani, A., & Aghayari Zahed, R. (2024). An investigation of the historical structure of Reza Baraheni's stories from the perspective of the sociology of literature. *Sociology in Persian Literature*, 3(6), 32-46. <https://doi.org/10.30488/sipl.2024.446232.1047> [In Persian]
- Jan Bozorgi, A. (2006). The philosophy of Obeid Zakani's political poetry. *Qand-e Parsi*, 33 & 34, 132-149. [In Persian]
- Javadi Yeganeh, M. R. & Tofangsazi, B. (2013). Iranian Literature and Toodeh Party. *Journal of Sociology of Art and Literature*, 4(2), 1-20. <https://doi.org/10.22059/jasal.2013.35931>
- Javidshad, M., & Hadaegh, B. (2018). Bozorg Alavi's Gilah-e-Mard: Against ideology or an ideological Apparatus? *Quarterly Literary Criticism*, 11(43), 39-61. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.20080360.1397.11.43.2.2> [In Persian]
- Khaleghi Damghani, M. R., & Nikfarjam, H. (2016). Various criteria are involved. *Politics Quarterly*, 46(1), 67-85. <https://doi.org/10.22059/jpq.2016.57322> [In Persian]
- Khalighi, Y., KhazaeFarid, A., & Nazemiyanfard, A. (2015). The Influence of Leftist Ideology on the Selection of Literary Works for Translation. *Language and Translation Studies (LTS)*, 48(3), 1-28. <https://doi.org/10.22067/lts.v48i3.48323>
- Lefevere, A. (2017). *Translation, rewriting, and the manipulation of literary fame*. Routledge.
- Mahmoudi, K., Mansoorian, H., & Parsaei, H. (2024). Reflecting the Political Dimensions of the Society in the Allegorical Stories of Marzban-Nameh, Panchatantra and Kalileh and Demneh Illustrated Lithography of Malek Museum. *Islamic Art*, 18(43), 546-564. <https://doi.org/10.22034/ias.2021.296076.1665>
- Maleki, L. (2007). The role of literature in recreating the social conditions of Iran in the Mongol era. *Miskouyeh*, 7, 215-230. [In Persian]
- Mohammadiyan, H., Pirouz, G., & Mohseni, M. (2019). Reading Shaff'i Kadkani's poetry in the 1970s based on Althusser's theory of ideology. *Journal of Poetry Studies*, 11(3), 169-188. [In Persian]
- Mosleh, P. (2016). The relation between 'Politics' and 'the Political' in reading political literature: A case study of Sohrab Sepehri's poetry. *Jostarha-ye Siyasi-ye Mo'aser*, 7(2), 69-92. [In Persian]
- Mousavi Barazjani, S. M. T., & Mohammadi, M. (2023). Deliberating the causes of emergence and development of the left wing Marxism literature in Iran. *Contemporary Persian Literature*, 13(1), 273-298. <https://doi.org/10.30465/copl.2023.43892.3914> [In Persian]
- Mousavi, S. S., Daroudi, M., & Aslani Ketouli, N. (2014). The influence of occidentalist discourse on Persian fiction in the 1960s and 1970s. *Adab Pazhuhi*, 29(29), 139-160. [In Persian] 20.1001.1.17358027.1393.8.29.6.8

Iranian Cultural Research

Abstract

- Nasaj, H., & Haji Mazdarani, M. (2014). Typology of Persian poetry from the perspective of political literature. *Interdisciplinary Studies in the Humanities*, 6(4), 85-122. <https://doi.org/10.7508/isih.2014.24.006> [In Persian]
- Nikroush, P., Beheshtinia, A., & Mohebi, S. (2024). The pathology of nationalism discourse in contemporary Iran in the light of reading the works of contemporary Iranian intellectuals: A case study of the works of Sadegh Hedayat and Ahmad Kasravi. *Iranian Journal of International Relations*, 2(4), 48-73. [In Persian]
- Ranjbar, A. (2010). Political and social interpretation of the allegorical story of 'Sar Gozasht-e Kandooha'. *Literary Research*, 4(11), 119-142. [In Persian]
- Rezayati Kishkehale, M., & Jalalvand Alkami, M.(2014). Historicism and Deliverance myth in Persian Socialist-Realist Novels. *Literary Criticism*, 7(27), 29-67. [In Persian]
- Rouhani, M., & Enayati Fadikolae, S. (2010). Elements of national identity in contemporary poetry: A case study of Shafiei Kadkani's poetry. *National Studies*, 11(42), 105-126 [In Persian]
- Shafiei Kadkani, M. R. (1978). *Dar Koocheh Bagh-haye Neyshabour* (7th ed.). Tehran, Iran: Toos. [In Persian]
- Shafiei Kadkani, M. R. (2010). The ancients' perception of homeland. *Bukhara*, 75, 15-45. [In Persian]
- Shafiei Kadkani, M. R. (2012). *Ba Cheragh va Ayeneh*. Tehran, Iran: Sokhan. [In Persian]
- Sharifian, M. (2006). The sociology of Sufi literature. *Journal of the Faculty of Letters and Humanities*, 47, 117-138. [In Persian]
- Vahed, A., & Nouri Baheri, M. A. (2012). A critical review of political complaints in 6th-century poetry. *Persian Language and Literature*, 225, 149-174. [In Persian]
- Vardi, Z. (2001). The historical, political and social conditions of the 8th century AH and their influence on Hafez's poetry. *Hafez Studies Annual*, Booklet 4.156-169. [In Persian]
- Zaker Esfahani, A. R. (2002). Romantic nationalism in the thoughts and works of Sadegh Hedayat. *Ketab-e Naqd*, 22, 43-66. [In Persian]
- Zandieh, H., & Esmaeili, M. (2011). The invisible spirit of Persian poetry: The impact of political and social factors of the Pahlavi era on the rise and fall of Persian romanticism. *Historical Studies*, 2(1), 127-155. [In Persian]
- Zarrinkoob, A. H. (1957). Safari be Bahar (A trip to spring). *Sokhan*, 8, December 1957/January 1958.No.10. [In Persian]

مقاله پژوهشی

از مدح تا نقد: دگرگونی کارکرد اجتماعی ادبیات فارسی در گذار از بوطیقای سنتی به مدرن و نقش شتاب‌دهنده مارکسیسم

علیرضا مرادی^۱

دریافت: ۱۴۰۵/۰۳/۰۸؛ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۷/۱۴

چکیده

این مقاله دگرگونی کارکرد اجتماعی ادبیات فارسی را از بوطیقای سنتی به بوطیقای مدرن بررسی می‌کند و نشان می‌دهد که ادبیات در این گذار، اگرچه به کارکردهایی چون نقد اجتماعی، کنش انتقادی و آگاهی‌بخشی طبقاتی گرایش یافت، این حرکت همواره با بازگشت به سنت، تداوم کارکردهای پیشین در کنار کارکردهای نوین و تعامل با نیروهای متعدد فرهنگی و سیاسی همراه بوده است. مسئله اصلی پژوهش آن است که این گذار چگونه در سطح «کارکرد» ادبیات رخ داده و مارکسیسم، به‌ویژه از دهه ۱۳۲۰ به بعد، چه نقشی در شتاب‌بخشی و جهت‌دهی به آن داشته است. چارچوب نظری مقاله بر بوطیقای آندره لیفور، مفهوم هژمونی آنتونیو گرامشی و نظریه ایدئولوژی لویی آلتوسر استوار است. روش تحقیق کیفی و تاریخی - تطبیقی است و با گزینش هدفمند نمونه‌هایی از شعر و نثر معاصر و متون نظری - تاریخی، از تحلیل محتوای کیفی هدایت‌شده و مقایسه نظام‌مند دو بوطیقا در سه سطح کارکرد، مخاطب و نسبت با قدرت بهره می‌گیرد. یافته‌ها نشان می‌دهد که بوطیقای سنتی در خدمت تثبیت نظم هژمونیک بود، در حالی که بوطیقای مدرن، با جابه‌جایی مخاطب به سوی مردم، چندگفتمانی شدن میدان ادبی و ساده‌سازی زبان، ادبیات را به عرصه نقد اجتماعی بدل کرد. همچنین، مارکسیسم با بازتعریف نقش نویسنده، برجسته‌سازی مبارزه طبقاتی، ترویج عدالت مادی و ادغام ادبیات در پویایی‌های سیاسی، این دگرگونی را شتاب بخشید و به پیدایش ژانرهایی چون شعر نیمایی، رمان اجتماعی و داستان کوتاه یاری رساند.

کلیدواژه‌ها: بوطیقای سنتی، بوطیقای مدرن، کارکرد اجتماعی ادبیات، هژمونی، مارکسیسم

۱. استادیار جامعه‌شناسی گروه مطالعات فرهنگی، مؤسسه مطالعات فرهنگی و اجتماعی، تهران، ایران

moradi@iscs.ac.ir ✉

۱. مقدمه و بیان مسئله

ادبیات فارسی در سیر تحول خود از روزگار کلاسیک تا عصر حاضر، دستخوش دگرگونی‌های بنیادینی شده است که تنها به تغییرات سبکی یا زبانی محدود نمی‌شود، بلکه به ژرف‌ترین لایه‌های نسبت ادبیات با جامعه، قدرت و ایدئولوژی راه می‌برد. آنچه در این میان کمتر مورد توجه نظام‌مند پژوهش‌های میان‌رشته‌ای قرار گرفته، دگرگونی «کارکرد اجتماعی» ادبیات است؛ یعنی پرسش از اینکه ادبیات در هر دوره‌ای «چه نقشی» برای خود در برابر جامعه تعریف کرده و این نقش چگونه تحت تأثیر تحولات اقتصادی، سیاسی و فکری بازتعریف شده است. به عبارت دقیق‌تر، مسئله اصلی آن است که در گذار از بوطیقای سنتی (با تکیه بر کارکردهایی چون مدیحه‌سرایی، پند و اندرز، حفظ حافظه فرهنگی و مشروعیت‌بخشیدن به قدرت حاکم) به بوطیقای مدرن (با محوریت نقد اجتماعی، کنشگری سیاسی و آگاهی‌بخشی طبقاتی)، چه تحولی در «کارکرد» ادبیات رخ داده است و اندیشه مارکسیسم چه نقشی در شتاب‌بخشی و صورت‌بندی نظری این دگرگونی ایفا کرده است؟ آشکار است که این دگرگونی هرگز یک فرایند خطی و بی‌بازگشت نبوده است، بلکه همواره با کشمکش میان بوطیقای سنتی و مدرن، بازگشت به الگوهای کهن و تأثیرپذیری از نیروهای اجتماعی، سیاسی و اقتصادی متعدد و گاه متضاد همراه بوده است. مطالعه حاضر دگرگونی کارکرد اجتماعی ادبیات را در سه سطح کارکرد، مخاطب و نسبت با قدرت بررسی می‌کند و می‌کوشد نشان دهد این دگرگونی چگونه به تغییر ژانرها و درون‌مایه‌های ادبی انجامیده است.

بر پایه مطالعات پیشین، اگرچه پژوهش‌های متعددی به محتوای سیاسی یا اجتماعی آثار ادبی معاصر ایران پرداخته‌اند، اما به‌ندرت تحول کارکردی ادبیات را در چارچوب نظریه «بوطیقا» (به‌ویژه خوانش آندره لِفُور از بوطیقا به‌مثابه نظامی دوجبهی شامل «فهرست ابزارهای ادبی» و «مؤلفه کارکرد») مورد مذاقه قرار داده‌اند. افزون بر این، نقش «شتاب‌دهنده» مارکسیسم - نه صرفاً به‌عنوان منبعی برای استقراض مضمونی، بلکه به‌مثابه چارچوبی معرفتی که کارکرد ادبیات را از «بازتاب» به «شکل‌دهی» تغییر داد - نیز تاکنون به‌صورت نظام‌مند صورت‌بندی نشده است.

فصلنامه تحقیقات فرهنگی ایران

۱۶۰

دوره ۲۰، شماره ۱

بهار ۱۴۰۶

پایه ۷۷

بنابراین، مقاله حاضر با تمرکز بر یک پرسش اصلی و یک پرسش فرعی، در پی پاسخ به این مسئله است. پرسش اصلی این است که کارکرد اجتماعی ادبیات فارسی در گذار از بوطیقای سنتی به بوطیقای مدرن چگونه دگرگون شده و این دگرگونی در مسائلی همچون جابه‌جایی مخاطب از دربار به مردم، تحول نسبت ادبیات با قدرت (از نقش مشروعیت‌بخش به ابزار نقد اجتماعی) و پیدایش ژانرها و درون‌مایه‌های نوینی چون شعر نیمایی، رمان اجتماعی و داستان کوتاه، چه بازتابی داشته است؟ در ذیل پرسش اصلی، نقش مارکسیسم در روند این دگرگونی‌ها به‌عنوان پرسشی فرعی مورد توجه قرار می‌گیرد و بر این نکته تمرکز می‌شود که اندیشه مارکسیستی، به‌ویژه از دهه ۱۳۲۰ به بعد، چگونه از رهگذر سازوکارهایی چون بازتعریف نقش نویسنده، برجسته‌سازی مبارزه طبقاتی، ترویج عدالت مادی و ادغام ادبیات در پویایی‌های سیاسی، به این دگرگونی کارکردی شتاب بخشیده و آن را جهت‌مند کرده است؟

۲. پیشینه پژوهش

مطالعات مربوط به کارکرد اجتماعی ادبیات فارسی را می‌توان در سه حوزه کلی جای داد: کارکردهای ادبیات کلاسیک، زمینه‌های گذار به کارکردهای متمایز در بوطیقای مدرن، و نقش ایدئولوژی‌های مدرن (ناسیونالیسم، غرب‌زدگی، مارکسیسم و...). در کلی‌ترین سطح، بررسی این آثار نشان می‌دهد که صورت‌بندی «دگرگونی کارکردی» بر اساس مؤلفه کارکردی بوطیقا (لِفُور)، همچنین نقش شتاب‌دهنده مارکسیسم در تغییر کارکرد ادبیات، مسئله مورد تمرکز آنها نبوده است.

نخستین دسته از این پژوهش‌ها به تحلیل کارکردهای سنتی ادبیات کلاسیک فارسی (مدیحه، پند، مشروعیت‌بخشی و نقد غیرمستقیم) پرداخته‌اند. گستره وسیعی از این مطالعات به‌صورت تک‌مؤلفه‌ای بر شاعران بزرگی چون حافظ (واردی، ۱۳۸۰)، عبید زاکانی (جان بزرگی، ۱۳۸۵) و نیز آثاری چون مرزبان‌نامه و کلیله و دمنه (محمودی، منصوریان و پارسایی، ۱۴۰۰) و ادراک اجتماعی صوفیان (شریفیان، ۱۳۸۵) تمرکز

کرده‌اند. گروهی دیگر بر دوره‌ها تمرکز کرده‌اند؛ مثلاً به شکوائیه‌های سیاسی قرن ششم (واحد و نوری باهری، ۱۳۹۱) یا نقش ادبیات در عصر مغول (ملکی، ۱۳۸۶) پرداخته‌اند. شفیی کدکنی (۱۳۸۹) کارکرد «حفظ حافظه فرهنگی و هویت ملی» را در بوطیقای سنتی نشان می‌دهد. حسنی کندسر (۱۳۹۰) شماری از مضامین مشابه، مانند خوارداشت عقل، انتقاد از بی‌وفایی، ریا، جبرگرایی و... را در دیوان‌های قرن ششم بازشناسی می‌کند. نقطه قوت این پژوهش‌ها، توصیف دقیق کارکردهای سنتی (مدیحه، پند، نقد، طنز و نماد و...) در نسبت با جامعه است، اما هیچ‌کدام «چرایی» و «چگونگی» گذار از این کارکردها به نقد طبقاتی و کنشگری سیاسی را در چارچوب بوطیقا توضیح نمی‌دهند.

دومین دسته از مطالعات موجود به زمینه‌های دگرگونی و گذار به بوطیقای مدرن اختصاص دارد. درخشنده (۱۳۸۴) تحول از «شعر سکون» به «شعر سیاسی» را مورد بحث قرار می‌دهد. نساج و حاجی‌مزارانی (۱۳۹۳) گونه‌شناسی کارکردهای سیاسی (حماسی، انتقادی، اصلاحی، طنز و...) را ارائه می‌دهند، اما تحول کارکردها در گذار از سنتی به مدرن را صورت‌بندی نمی‌کنند. عطارزاده (۱۳۹۷) و حسنی باقری شریف‌آباد (۱۴۰۰) کارکرد اعتراضی و متعهد شعر در دوره استبداد و فضای باز سیاسی را نشان داده‌اند. خالقی دامغانی و نیکفرجام (۱۳۹۵) مستقیماً به «تحول کارکردی» اشاره دارند، اما این تحول را بر پایه الگوی یاکوبسن (کارکرد ارجاعی) تحلیل می‌کنند، نه مؤلفه کارکردیِ لِفُور. همچنین دهقانیان و آرخی (۱۴۰۱) و علی‌اکبرزاده و همکاران (۱۴۰۳) کارکرد اصلاح‌طلبی و نقد اجتماعی را در ادبیات مشروطه بررسی کرده‌اند. زندیه و اسماعیلی (۱۳۹۰) در «روح نامرئی شعر فارسی؛ تأثیر عامل‌های سیاسی و اجتماعی عصر پهلوی بر فراز و فرود رمانتیسیم فارسی» تحول رمانتیسیم انقلابی به رمانتیسیم منفی را در پی شکست نهضت ملی تبیین می‌کنند. این منابع از غنای توصیفی بالایی برخوردارند، اما هیچ‌کدام «مؤلفه کارکردی» بوطیقا را به‌عنوان محور تحول در نظر نگرفته و نقش مارکسیسم را در جهت‌دهی به کارکردهای انتقادی نادیده گرفته‌اند.

سومین دسته از مطالعات به نقش ایدئولوژی‌های مدرن (ناسیونالیسم، غرب‌زدگی، مارکسیسم و...) در شکل‌گیری گفتمان ادبی پرداخته‌اند. نیک‌روش و همکاران (۱۴۰۳) کارکرد مشروعیت‌بخش ناسیونالیسم را در آثار هدایت و کسروی برای تقویت هویت ملی و تضعیف دینداری تحلیل می‌کنند، اما تقابل کارکرد این ناسیونالیسم در بوطیقای سنتی (مدح شاه) و مدرن (نقد استبداد) را در نمی‌یابد. همچنین روحانی و عنایتی فادیکالایی (۱۳۸۹) و ذاکر اصفهانی (۱۳۸۱) کارکرد باستان‌گرایی و هویت‌جویی را در شعر شفيعی کدکنی و هدایت نشان داده‌اند، بدون تمایز نظری میان دو بوطیقا. هر دو پژوهش فقط به چگونگی بازتاب مؤلفه‌های هویتی و نمادهای فرهنگ گذشته در این آثار پرداخته‌اند. از سوی دیگر، موسوی و همکاران (۱۳۹۳) و رنجبر (۱۳۸۹) کارکرد ایدئولوژیک گفتمان غرب‌زدگی را در نقد استبداد و امپریالیسم بررسی کرده‌اند، اما نقش مارکسیسم را به‌عنوان چارچوب معرفتی رقیب نادیده می‌گیرند. جداری و همکاران (۱۴۰۳) نقد قدرت را در آثار رضا براهنی مورد بررسی قرار داده‌اند و قنبری و دانی‌زاده جلودار (۱۳۹۷) نیز تحول شخصیت زن را در رمان‌های سیمین دانشور تحلیل کرده‌اند، اما هر دو پژوهش به صورت‌بندی دگرگونی کارکردی بر اساس بوطیقا و نقش مارکسیسم توجهی نداشته‌اند.

شماری از پژوهش‌ها نیز به نقش اندیشه‌های چپ و مارکسیسم در ادبیات ایران پرداخته‌اند. بهیان (۱۳۸۸) بر برساخت گفتمانی شخصیت حاجی‌آقا تحت تأثیر گفتمان چپ، خلیقی و همکاران (۱۳۹۴) بر ترجمه آثار همسو با ایدئولوژی چپ در دوره حزب توده، جوادی‌یگانه و تفنگ‌سازی (۱۳۹۱) بر تأثیر حزب توده بر محتوای داستان‌های شاخص، رضایتی کیشه‌خاله و جلاله‌وند (۱۳۹۳) بر ساختار روایی رئالیسم سوسیالیستی در پیوند با تاریخ‌باوری مارکسیستی، فراشاهی‌نژاد (۱۳۹۸) بر مبانی فکری نظریه ادبی حزب توده و مصادره هدایت، همچنین حاجی‌آقابابایی و محمدی (۱۴۰۲) بر شیوه‌های نهادی و مطبوعاتی تأثیرگذاری حزب توده (معرفی نظریات ادبی، مقدمه‌نویسی، نقد، تبلیغ و برجسته‌سازی آثار) و موسوی برازجانی و محمدی (۱۴۰۲)

نیز بر عوامل رشد و گسترش ادبیات چپ تمرکز داشته‌اند. اما این مطالعات عمدتاً محدود به یک یا دو مضمون یا متمرکز بر جنبه‌ای از تأثیر مارکسیسم بر ادبیات ایران بوده‌اند. همچنین شمار اندکی از این پژوهش‌ها به نقش نهادهای واسط همچون مطبوعات، مجلات ادبی، شبکه‌های روشنفکری و بازار نشر و غیره در جهت‌دهی به تحول کارکرد ادبیات توجه داشته‌اند؛ درحالی‌که این نهادها، به‌ویژه انتشارات حزب توده و مجلاتی نظیر «سخن» و «پیام نو» و حلقه‌های روشنفکری، نقش کارکردی شایان توجهی داشتند. مقاله حاضر می‌کوشد با بهره‌گیری از یافته‌های موجود و افزودن لایه نهادی به تحلیل، تصویر کامل‌تری از دگرگونی کارکردی ادبیات ارائه دهد. در خصوص مارکسیسم نیز، سخن از تأثیر منحصر به فرد آن نیست، بلکه نقش شتاب‌دهنده این اندیشه در دگرگونی کارکرد اجتماعی ادبیات و گذار از بوطیقای سنتی به مدرن صورت‌بندی می‌شود.

جمع‌بندی مطالعات موجود نشان می‌دهد که پژوهش‌های پیشین عمدتاً به توصیف محتوای سیاسی - اجتماعی آثار، بازتاب اوضاع تاریخی یا کارکردهای انتقادی پراکنده (طنز، شکوائیه، نمادگرایی) پرداخته‌اند و دو شکاف اساسی در آنها دیده می‌شود: نخست، فقدان صورت‌بندی نظام‌مند از «چگونگی دگرگونی کارکردی» ادبیات در گذار از بوطیقای سنتی به مدرن بر اساس مؤلفه کارکردی لِفُور؛ دوم، چشم‌پوشی از نقش شتاب‌دهنده مارکسیسم و نیز نهادهای واسط فرهنگی در جهت‌دهی به این دگرگونی. اهمیت پژوهش حاضر در آن است که برای نخستین بار با ترکیب نظریه لِفُور، گرامشی و آلتوسر و با روش تاریخی-تطبیقی، این دو شکاف را پر می‌کند.

۳. چارچوب نظری

چارچوب نظری این مقاله بر سه مفصل مفهومی مکمل استوار است که هر یک بخشی از دگرگونی کارکرد اجتماعی ادبیات را توضیح می‌دهند. محور اصلی این چارچوب،

نظریهٔ بوطیقای آندره لِفُور^۱ است. لِفُور هر بوطیقای ادبی را متشکل از دو مؤلفه می‌داند: «فهرست ابزارهای ادبی»، شامل ژانرها، موتیف‌ها، تکنیک‌ها و قالب‌های بیانی، و «مؤلفهٔ کارکرد» که نقش یا هدف ادبیات را در جامعه تعریف می‌کند (لِفُور، ۲۰۱۷، ۲۰). در این مقاله، مؤلفهٔ کارکردی مبنای اصلی تمایز میان بوطیقای سنتی و بوطیقای مدرن است. مفهوم «بازنویسی»^۲ (لِفُور، ۲۰۱۷، ۲۷) نیز برای فهم چگونگی جابه‌جایی کارکرد ادبیات در بوطیقای در حال تغییر، در جریان ترجمه و انتشار گفتمان‌های جدید، به کار می‌رود؛ مفهومی که تعیین می‌کند کدام تولیدات ادبی، آثار اصلی و کدام یک حاشیه‌ای‌اند.

در مرتبه دوم، مفهوم هژمونی در اندیشهٔ آنتونیو گرامشی^۳ (گرامشی، ۱۹۹۲، ۵۷ و ۵۸) به‌عنوان تکیه‌گاهی مفهومی و مکمل به کار گرفته می‌شود تا نشان دهد بوطیقای سنتی چگونه از طریق طبیعی‌سازی ارزش‌های مسلط، به تثبیت نظم فرهنگی و سیاسی یاری رسانده است. در این چارچوب، ادبیات سنتی نه صرفاً مجموعه‌ای از فرم‌ها، بلکه بخشی از سازوکار رضایت‌سازی و بازتولید سلطه است؛ در مقابل، بوطیقای مدرن، به‌ویژه در قرائت مارکسیستی، امکان ضد هژمونی و شکل‌گیری آگاهی انتقادی را فراهم می‌کند.

در مرتبه سوم، نظریهٔ ایدئولوژی لویی آلتوسر^۴ برای توضیح نحوهٔ پیوند ادبیات با بازتولید روابط اجتماعی (آلتوسر، ۱۹۷۱، ۱۴۲) و نیز امکان گسست انتقادی از درون همان نظم به کار گرفته می‌شود. این مؤلفه به‌ویژه در خوانش متونی سودمند است که در فضای ایدئولوژیک مسلط قرار دارند، اما با ایجاد فاصلهٔ انتقادی، به نقد مناسبات قدرت می‌رسند. از این رو، نگرش آلتوسر در این مقاله نه به‌عنوان نظریه‌ای مستقل از لِفُور، بلکه به‌مثابه سازوکاری برای توضیح لحظه‌های نقد درون ایدئولوژیک مورد توجه است.

در مجموع، این سه نظریه به‌عنوان ابزارهای تحلیلی مکمل در خدمت پاسخ به پرسش

1. Andre Lefever

2. Rewriting

3. Antonio Gramsci

4. Louis Althusser

اصلی مقاله به کار گرفته شده‌اند: نظریهٔ بوطیق‌ای لِفُور برای تبیین مؤلفهٔ کارکردی و تشخیص دگرگونی آن، مفهوم هژمونی گرامشی برای توضیح چگونگی بازتولید یا گسست از نظم مسلط، و نظریهٔ ایدئولوژی آلتوسر برای روشن کردن نسبت ادبیات با بازتولید یا گسست ایدئولوژیک. با تکیه بر هر سه منطق، می‌توان افزون بر تحولات متنی آثار ادبی، بسترهای عینی مؤثر در بازتولید کارکردهای این آثار را نیز ردیابی کرد. به عبارتی، این چارچوب علاوه بر کمک به فهم چگونگی تغییرات معنایی متون ادبی، امکان تحلیل نقش میانجی‌های نهادی به‌عنوان حلقهٔ اتصال میان متن و جامعه را فراهم می‌سازد. به عبارت دیگر، اگرچه تمرکز اصلی این مطالعه بر مؤلفهٔ کارکردی بوطیقا و نسبت آن با ایدئولوژی و هژمونی استوار است، نباید از نظر دور داشت که، برای نمونه، در تحلیل نقش مارکسیسم و سازوکارهای دگرگونی کارکردی، توجه به نقش نهادهای واسط فرهنگی و اقتصادی نظیر مجلات ادبی، نظام نشر، سانسور، شبکه‌های روشنفکری و غیره ضروری است؛ چراکه این نهادها به‌مثابه حلقه‌های اتصال میان متن و جامعه، زمینه‌های مادی و عینی تحول کارکرد ادبیات را فراهم می‌آورند و در چنین چشم‌اندازی، امکان پاسخ به پرسش اصلی در سه سطح کارکرد، مخاطب و نسبت با قدرت فراهم می‌آید.

۴. روش تحقیق

این پژوهش با رویکردی کیفی و تاریخی-تطبیقی انجام شده و بر پایه گزینش هدفمند نمونه‌های متنی و زمینه‌ای سامان یافته است. در گام نخست، اطلاعات مورد نیاز از دو منبع گردآوری شد: نخست، نمونه‌های شاخصی از متون ادبی فارسی از دوره مشروطه تا ۱۳۵۷، از جمله آثار هدایت، علوی، احمد محمود، دولت‌آبادی، مشفق کاظمی، نیما، اخوان ثالث و شفیعی کدکنی؛ دوم، متون نظری و تاریخی مرتبط با جامعه‌شناسی ادبیات، بوطیقا و تحولات سیاسی-اجتماعی ایران. این نمونه‌ها به‌منزله «پیکره نماینده» برای توضیح دگرگونی کارکرد اجتماعی ادبیات انتخاب شدند، نه با هدف تدوین یک پیکره جامع و آماری.

پس از آن، تحلیل داده‌ها بر اساس تحلیل محتوای کیفی هدایت شده انجام شد. در این مرحله، مقوله‌های اولیه با تکیه بر مفهوم هژمونی گرامشی، مفهوم ایدئولوژی آلتوسر و نظرات لِفور تنظیم شد. با در نظر گرفتن منطق لِفور در خصوص کارکرد، که به انتخاب مضامین، نیروهای ایدئولوژیکی پیرامون ادبیات و نقش تغییردهنده این مؤلفه در قیاس با فهرست ابزارهای ادبی اشاره می‌کند (لِفور، ۲۰۱۷، ۲۱ و ۲۶)، فرایند خوانش متون انجام و زیرمقوله‌های تفسیری مربوط به آن‌ها تکمیل شد. مقوله‌های اصلی شامل «کارکرد بوطیقای سنتی»، «کارکرد بوطیقای مدرن» و «چهار چشم‌انداز مارکسیسم» بود و زیرمقوله‌هایی مانند مدیحه، پند، حفظ حافظه فرهنگی، تغییر مخاطب، چندگفتمانی شدن، نقد اجتماعی، بازتعریف نقش نویسنده و ادغام در پویایی‌های سیاسی ذیل آن‌ها صورت‌بندی شد. این مرحله، به جای کدگذاری آماری در پژوهش‌های کمی، بر مقوله‌بندی کیفی و تفسیر متن استوار بود. این مقوله‌ها و سطوح سه‌گانه مستقیماً برای پاسخ به پرسش اصلی (چگونگی دگرگونی کارکرد) و پرسش فرعی (نقش مارکسیسم) تدوین شده‌اند.

در گام سوم، دو بوطیقای سنتی و مدرن به صورت هدایت شده در سه سطح کارکرد، مخاطب و نسبت با قدرت مقایسه شدند تا نقشه دگرگونی کارکرد اجتماعی ادبیات ترسیم شود. در گام چهارم، اعتبار پژوهش از طریق مثلث‌سازی نظری و مثلث‌سازی داده‌ای تقویت شد. محدودیت اصلی پژوهش نیز انتخابی بودن نمونه‌ها و تمرکز بر شعر و داستان است. هرچند بررسی گونه‌هایی همچون نمایشنامه و ادبیات عامه‌پسند می‌توانست تصویر کامل‌تری از دگرگونی کارکرد ادبیات ارائه دهد، تمرکز بر شعر و داستان به عنوان دو ژانر مسلط در دوره مورد مطالعه و نیز به عنوان مهم‌ترین بسترهای تجلی کارکردهای انتقادی و مدیحه‌ای، امکان تحلیل تحول کارکردی در دو گونه ادبی متعارف را فراهم می‌آورد. ازاین‌رو، نمایشنامه و ادبیات عامه‌پسند می‌توانند موضوع مطالعات آینده باشند.

۵. یافته‌های تحقیق

ادبیات هیچ‌گاه صرفاً یک تلاش هنری نبوده، بلکه نیرویی پویا و شکل‌دهنده به ارزش‌ها

و ساختارهای اجتماعی است و آن‌ها را نیز منعکس می‌کند. ادبیات نه فقط آینه‌ای برای بازتاب جامعه، بلکه نیرویی پویا و شکل‌دهنده به ارزش‌ها و ساختارهای اجتماعی است. مطالعات اجتماعی هنر و ادبیات از دو رویکرد اصلی برخوردارند: «بازتاب» (چگونگی انعکاس جامعه در آثار) و «شکل‌دهی» (تأثیر آثار ادبی بر جامعه). این مطالعات می‌توانند به بازشناسی نقش ادبیات در ایجاد هژمونی، بت‌وارگی یا بازتولید فرهنگ توده‌ای بپردازند (آلکساندر^۱، ۱۳۹۰، ۲۵-۶۰). از دید آندره لِفُور، هر بوطیق‌ای ادبی دو مؤلفه دارد: «فهرست ابزارهای ادبی» (ژانرها، موتیف‌ها، تکنیک‌ها و...) و «مؤلفه کارکرد» که نقش یا هدف ادبیات را در جامعه تعریف می‌کند. «مؤلفه کارکردی یک بوطیقا آشکارا با تأثیرات ایدئولوژیک خارج از حوزه بوطیقا گره خورده است و توسط نیروهای ایدئولوژیک در محیط نظام ادبی ایجاد می‌شود» (لِفُور، ۲۰۱۷، ۲۱). بنابراین، بازاندیشی در کارکرد ادبیات، تصویر جامعه را در بوطیق‌ای نوین نمایان می‌کند. پیش‌فرض مطالعه حاضر آن است که فروپاشی نظام فئودالی و ظهور مناسبات شبه‌سرمایه‌داری (ناشی از آشنایی با غرب، شکل‌گیری بورژوازی نوپا و گسترش شهرنشینی) در حوزه ادبیات به بازتعریف «هنجارهای تولید متن»، «نقش مؤلف» و «رابطه اثر ادبی با جامعه» انجامید. این گذار، هم ابزارهای ادبی و هم نقش ادبیات را دگرگون ساخت: شخصیت‌پردازی از قهرمانان فردی و اسطوره‌ای به شخصیت‌های جمعی‌تر تغییر یافت و معنا و نقش ادبیات از «سرگرمی»، «پند» و «مدیحه‌سرایی» به نقد اجتماعی کشانده شد.

پیگیری نقش‌های اجتماعی ادبیات در حوزه‌های مختلفی چون «نظریه ادبی»، «مطالعات فرهنگی» و «جامعه‌شناسی ادبیات» و... دنبال شده است. در مطالعات نظریه ادبی، کارکرد ادبیات از دریچه بوطیقا نگریسته می‌شود و، به‌عنوان مثال، آندره لِفُور بر نقش «بازنویسی» در دستکاری ایدئولوژیک متن تأکید دارد. در مطالعات فرهنگی، ادبیات به‌عنوان واسطه‌ای برای تبادلات فرهنگی و جنبش‌های اجتماعی دیده می‌شود. در

رویکردهای جامعه‌شناختی، کارکردهای ادبیات در نظام‌های اجتماعی تحلیل می‌شود و کوشش می‌شود میان وضعیت‌های تاریخی - اجتماعی و هویت‌های ادبی، یا میان آفرینش اشکال معین ادبی و پویایی‌های اجتماعی گسترده‌تر، پیوند برقرار شود.

۵-۱. زمینه‌های جهانی و بسترهای تاریخی دگرگونی کارکرد ادبیات

۵-۱-۱. تکامل تاریخی کارکردهای ادبی در سطح جهانی

کارکردهای ادبیات در طول زمان دستخوش دگرگونی‌های عمیقی شده که منعکس‌کننده تحولات سیاسی، اجتماعی و اقتصادی است. این کارکردها در طول تاریخ از «نقش‌های محافظت‌کننده ساخت اجتماعی» به «نقش‌های کنشگری» تطور یافته‌اند. در دوران پیشامدرن، کارکردها در درجه نخست آموزشی و اخلاقی بودند. حماسه‌ها ارزش‌های اخلاقی - پهلوانی را القا می‌کردند. در رنسانس، انسان‌گرایی محور قرار گرفت و ادبیات به ترویج خردمندی و اصلاحات اجتماعی پرداخت. از قرن نوزدهم، کارکردهای انتقادی و مسائل طبقاتی پدیدار شدند و ادبیات واقع‌گرا به نابرابری‌های اجتماعی توجه کرد. در همین دوره، مارکسیسم بر ادبیات تأثیر گذاشت و آن را به سمت مبارزه و عدالت سوق داد. ادبیات مدرنیستی اوایل قرن بیستم بر درون‌نگری و چندپارگی تأکید داشت. پس از جنگ جهانی دوم، ادبیات به ابزاری برای همبستگی جهانی، مقابله با استعمار و هویت پسااستعماری تبدیل شد. در ادبیات آفریقایی و آسیایی، کارکردهای پسااستعماری بر التقاط فرهنگی و مقاومت تأکید داشتند، زیرا با روایت‌های غربی روبرو بودند. به‌طور کلی، چنین روندها و تغییراتی نمایانگر این هستند که ادبیات از کارکردهای حفظ وضع موجود و نخبه‌گرایی به نقش‌های فراگیر و فعال در چالش‌های اجتماعی تغییر یافته است.

۵-۱-۲. روند تاریخی تحول کارکردی بوطیقای نوین فارسی

بازاندیشی درباره نقاط عطف تاریخی در تحول کارکرد در بوطیقای مدرن فارسی، بیانگر برخی روندها و مقاطع خاص است:

(۱) انقلاب مشروطه به منزله نقطه گسست، نمایانگر لحظه تاریخی بنیادینی بود که در آن کارکرد اجتماعی ادبیات تغییر یافت. ظهور روزنامه‌نگاری، طرح مسائل اجتماعی

و انتشار مقاله‌های سیاسی، الگویی جدید از نویسنده به‌عنوان مصلح اجتماعی و منتقد استبداد بنیان نهاد.

۲) سلطنت رضاشاه همچون مرحله‌ای از نهاده‌سازی و مقاومت بود. در این دوره، شعر و داستان مدرن دوران کودکی خود را می‌گذراندند و ادبیات سنتی همچنان مشروعیت داشت؛ اما رگه‌هایی از تغییر کارکرد نیز به چشم می‌خورد. در حالی که دولت برای تحکیم اقتدار خود، بوطیقای کلاسیک با درون‌مایه‌های ناسیونالیستی را ترویج می‌کرد، زمینه برای رمان مدرن و شعر نو فراهم می‌شد. در این دوره، گفتمان ایران‌گرا-سنت‌گرا بر ادبیات سلطه داشت. هنوز بخشی از حاکمان کشور همان فنودال‌ها بودند که ذائقه زیبایی‌شناختی آنان از سوی بازماندگان و طرفداران بوطیقای سنتی، به‌ویژه حامیانی چون استادان نسل اول دانشگاه و نهادهای فرهنگی مختلف، اعم از ناشران، انجمن‌های ادبی و غیره، پشتیبانی می‌شد و با تکیه بر ابزارهای قدرت می‌کوشیدند هژمونی ابزارهای ادبی پیشین را در عرصه تولید و مصرف ادبی حفظ کنند. در سویه مقابل این بوطیقا، تلاش‌هایی قرار داشت که به تولید مضامین مدرن می‌پرداخت. این کوشش‌ها، بدون بهره‌مندی از حامیان دولتی (در بیرون از ساخت قدرت) و حتی بدون تکیه بر جنبه‌های مشروعیت‌بخش تاریخ گذشته ادب فارسی، در جست‌وجوی یافتن جایگاهی برای تثبیت شکل‌های بیانی جدید بودند. نویسندگانی مانند هدایت، که در فضاهای نیمه‌رسمی یا اپوزیسیون ادبی فعالیت می‌کردند، کارکرد انتقادی ادبیات را تعمیق بخشیدند و بر ازخودبیگانگی فردی و اجتماعی تمرکز کردند. گفتمان ایران‌گرا-گذشته‌گرای ادبی که با تکیه بر حمایت دولتی مشروعیت قانونی یافته بود، یکی دو دهه بعد، با فروپاشی حکومت رضاشاه، جای خود را به گفتمان مارکسیستی داد.

۳) دهه ۱۳۲۰ تا کودتای ۱۳۳۲ به‌عنوان دوره اوج‌گیری ادبیات مارکسیستی بازشناسی می‌شود. در ادبیات این دوران، از جنبه اهداف اجتماعی-سیاسی، گفتمان مارکسیستی در مقابل گفتمان ایران‌گرا-سنت‌گرا قرار داشت. این دوره، اوج نفوذ سازمان‌یافته ادبیات چپ‌گرا از طریق حزب توده و سامانه فرهنگی آن بود. از این دوره به

فصلنامه تحقیقات فرهنگی ایران

۱۷۰

دوره ۲۰، شماره ۱
بهار ۱۴۰۶
پیاپی ۷۷

بعد، تعریف کارکردی ادبیات به عنوان وسیله‌ای برای آگاهی بخشی طبقاتی و مبارزه ضد استعماری رو به گسترش نهاد، در محافل روشنفکری هژمونیک شد و نسلی از شاعران و رمان نویسان را به شدت تحت تأثیر قرار داد.

۴) از کودتای ۱۳۳۲ تا انقلاب ۱۳۵۷، دوره‌ای از تنوع بخشی و رادیکال سازی در کارکردهای ادبی را در بر می گیرد. انسداد سیاسی پس از کودتا به تنوع بخشی بوطیقای مدرن ادبی انجامید. در حالی که همچنان سمبولیسم اجتماعی نیما بر فراز جریان های ادبی حاکم بود و تعهد اجتماعی در آثار صمد بهرنگی، آل احمد و ... همچنان پابرجا بود و نظریه «ادبیات متعهد» نیز طرفدار داشت، جریان های دیگری مانند شعر آوانگارد «موج نو» نیز سر بر آوردند که، اگرچه اغلب از نظر محتوا غیر سیاسی بودند، شورشی دیگر علیه تمام هنجارهای مستقر، از جمله هنجارهای بوطیقای مسلط چپ، به شمار می رفتند.

۵-۲. چگونگی دگرگونی کارکرد اجتماعی ادبیات در گذار از بوطیقای سنتی به مدرن

بازاندیشی در نسبت آثار ادبی با ساخت اجتماعی ایران در دوران مدرن، رابطه‌ای دوسویه میان آن ها را نشان می دهد. تاریخ ادبیات معاصر ایران تنها روایتی از تحولات سبکی نیست، بلکه بیانگر تعارض میان دو «بوطیقا» یا نظام هنجارهای ادبی - همان گونه که آندره لِفُور تعریف می کند - به ویژه بر سر هدف ادبیات است. در دوران نوین، کارکرد ادبیات به عرصه نبرد مبدل شده است؛ نبردی که بوطیقای سنتی را در برابر بوطیقای مدرن و مداخله گر قرار می دهد. برای تحلیل این تعارض، در ادامه نشان داده خواهد شد که چگونه کارکرد اجتماعی ادبیات از ظرفی برای بازنمایی «امر متعالی» و ابزاری در خدمت دربار، به سلاحی برای نقد اجتماعی و بسیج سیاسی بازتعریف شد. در این گذار، ادبیات به میزان قابل توجهی تحت تأثیر جریان فکری مارکسیستی قرار داشت.

۵-۲-۱. کارکرد ادبی بوطیقای سنتی

در نظام ادبی کلاسیک فارسی، کارکرد اولیه ادبیات معطوف به جنبه های آموزشی، اخلاقی و متافیزیکی بود. این ادبیات که ریشه در نظم اجتماعی پایدار و سلسله مراتبی داشت، وظیفه تقویت ارزش های فرهنگی، معنوی و سیاسی موجود را بر عهده داشت.

کارکرد ادبیات «پند و اندرز» و ادب «عرفانی»، آموزش اخلاق و معنویات بود. ادبیات وسیله‌ای برای انتقال حکمت بود. هدف چنین ادبیاتی به چالش کشیدن نظم اجتماعی نبود، بلکه راهنمایی کنش فرد در درون آن بود.

دومین کارکرد بوطیقای ادبی گذشته، مربوط به حفظ حافظه فرهنگی و تثبیت قدرت بود. عبدالحسین زرین کوب می‌نویسد: «به حکم نصوص و شواهد تاریخی، ادبیات ما در آن روزگاران که فضل و دانش در انحصار طبقه برگزیده بود... در آن اوقات عامه مردم نه استعداد درک لطائف ادبی را داشتند... ناچار ادبیات، بیان مقاصد و افکار طبقات ممتاز... را وجهه همت خویش کرد. در آن روزگار دربار امراء و سلاطین تنها پناهگاه ذوق و هنر به شمار می‌رفت» (زرین کوب، ۱۳۳۶ T ۶۴). کارکرد اصلی «شاهنامه» فردوسی، حفظ تاریخ ملی - اسطوره‌ای بود. شعر دربار، به‌ویژه قصیده، کارکرد مدح داشت و مشروعیت‌بخش حاکم و طبقه فرادست بود. ادبیات بخشی از «سامانه‌ای» بود که روبنای ایدئولوژیک زمان خود را تقویت می‌کرد.

پژوهش‌های متعدد در حوزه کارکردهای اجتماعی ادبیات کلاسیک فارسی، همین الگورا تأیید کرده‌اند (واردی، ۱۳۸۰؛ جان بزرگی، ۱۳۸۵؛ محمودی، منصوریان و پارسایی، ۱۴۰۰؛ شریفیان، ۱۳۸۵؛ حسنی کندسر، ۱۳۹۰؛ شفیع‌ی کدکنی، ۱۳۸۹؛ واحدی و نوری باهری، ۱۳۹۱؛ ملکی، ۱۳۸۶). یافته‌های آن‌ها از یک سو یادآور این است که کارکردهایی چون پند و اندرز، آموزش اخلاق فردی و حفظ حافظه فرهنگی، به‌عنوان وظایف اصلی ادبیات پیشامدرن بوده‌اند و از سوی دیگر، مدیحه‌سرایی و مشروعیت‌بخشی به قدرت حاکم، و نیز نقد غیرمستقیم از راه طنز و شکوائیه، همگی در چارچوبی هژمونیک و محافظه‌کار قرار داشته‌اند.

از جنبه‌ای دیگر نیز، بوطیقای سنتی نقشی محافظه‌کارانه در ساختار اجتماعی ایفا می‌کرد. این بوطیقا با ساختارهای صوری سخت‌گیرانه (اوزان عروضی ثابت و قالب‌های مشخص) و شخصیت‌پردازی‌های کلیشه‌ای، به‌مثابه نیرویی «هژمونیک» عمل می‌کرد که بیان ادبی را در چارچوب‌های تأییدشده نگاه می‌داشت. صدای مؤلف اغلب صدای

«حکیم»، «عارف» یا «شاعر» درباری بود که از موضوعی مرجع و «مرجع» برای مخاطبی محدود و نخبه سخن می‌گفت. البته نباید از نظر دور داشت که بوطیقای سنتی یکدست نبود. طنزهای امثال عبید زاکانی، شکوایه‌های سیاسی، رندی‌های سیاسی - اجتماعی اشعار حافظ و ... نشان می‌دهند که در دل همین بوطیقا، امکان نقد غیرمستقیم و حتی اعتراض به نظم موجود وجود داشته است. این ظرفیت‌های انتقادی، هرچند به‌طور پراکنده نمود می‌یافتند و در چارچوب هژمونی مسلط قرار داشتند، در هر حال شواهدی بر عدم یکدستی این بوطیقا بودند.

۵-۲-۲. کارکرد انتقادی بوطیقای مدرن

مواجهه با غرب، نظام پایدار پیشین را متزلزل ساخت. بوطیقای نوینی که سر برآورد، نقش سیاسی - اجتماعی ادبیات را به‌شکلی بنیادین بازتعریف کرد. از اواخر دوره قاجار، بوطیقای سنتی کارایی خود را برای بازنمایی واقعیت پیچیده و متناقض جامعه در حال گذار ایران از دست داد. چنین گسستی در زیربنای مادی، دگرگونی گسترده‌ای در عرصه ادبیات ایجاد کرد و آن را به سمت اتخاذ نقش «نقد اجتماعی» سوق داد. اساسی‌ترین تحول را باید در کنار نهادن کارکرد پیشین (حفظ سنت)^۱ و اتخاذ سمت و سوی «نقد اجتماعی»^۲ دانست (خالقی دامغانی و نیک‌فرجام، ۱۳۹۵). ادبیات جدید به دنبال بازشناسی و طرح مسئله‌های اجتماعی (عقب‌ماندگی، استبداد، بی‌عدالتی اجتماعی و...) بود و این تحول، به بازتعریف نقش ادبیات از ابزاری برای سرگرمی و پندآموزی به عاملی برای کنشگری منجر شد.

دو مشخصه کارکردی ادب معاصر را می‌توان تغییر نگاه از دربار به سوی مردم و ایجاد عرصه‌ای «چندنظامی» و پویا برشمرد. در ادبیات معاصر، کانون توجه از حکومت به مردم منتقل شد. نویسندگانی مانند میرزاده عشقی و دهخدا با توده‌ها سخن گفتند. آثار زیادی به افشای نقش سلطه‌گر حکومت در زندگی مردم پرداختند. بزرگ

1. Upholding tradition

2. Social critique

علوی در «گیله‌مرد»، نظم طبقاتی ارباب - رعیتی را به تصویر می‌کشد که چگونه بر قهرمان روستایی فشار می‌آورد. همسر او، صغری، کشته می‌شود و او به جنگل پناه می‌برد. این اثر نمایانگر برشی از جنبش دهقانی در شمال ایران است و قدرت نظام حاکم در برابر عوام را افشا می‌کند (جاویدشاد و حدائق، ۱۳۹۷).

افزون بر نقش سیاسی، در ادبیات معاصر از زبانی ساده‌تر و مبتنی بر گفتار روزمره بهره گرفته شد. نویسندگان دیگر حکیمی نشسته بر فراز جامعه نبود، بلکه صدایی بود که دغدغه‌های مردم عادی را باز می‌گفت. همچنین یگانگی ادبیات پیشین فروپاشید و بوطیقای معاصر به عرصه‌ای چندنظامی مبدل گشت که در آن دیدگاه‌های رقیب (ناسیونالیستی، مارکسیستی و مدرن) برای کسب مشروعیت رقابت می‌کردند.

یکی از مصادیق چندنظامی شدن بوطیقای معاصر، به فعالیت‌های ادبی دانشگاه در مقایسه با بیرون از دانشگاه مربوط می‌شود. دانشگاه و نهادهای آموزشی، از راه تدوین متون درسی و سرفصل‌های ادبی و تربیت نسل جدیدی از مدرسان (به‌ویژه در نسل‌های اول و دوم گروه‌های آموزشی زبان و ادبیات فارسی)، در بازتعریف ادبیات معتبر، آثار ادبی مرجع و کارکرد مشروع ادبی نقش اساسی داشتند. ایفای این نقش با سازوکارهای گوناگونی همراه شد. شکل‌گیری گروه‌های ادبی در دانشکده‌های ادبیات، انتشار مجلات دانشگاهی، برگزاری مراسم نکوداشت چهره‌های نام‌آور ادبیات کلاسیک، ایجاد کتابخانه‌ها و نقش مراکز اسناد دانشگاهی در گردآوری و دسته‌بندی آثار، از جمله بسترهایی بودند که در شکل‌گیری گونه معینی از حافظه ادبی نقش داشتند و به تعیین اینکه کدام متون «کلاسیک» و کدام «حاشیه‌ای» تلقی شوند، یاری می‌رساندند. این بسترها تا حدودی به بازتولید بوطیقای کلاسیک کمک می‌کردند؛ حال آنکه در پویایی‌های ادبی خارج از دانشگاه، مفاهیمی چون ادبیات متعهد و نقد اجتماعی به هنجارهای روشنفکری ادبی تبدیل شدند و ابزارهای ادبی در خدمت کارکردهای اجتماعی جدید بازنویسی و به‌کار گرفته شدند. در چنین بستری، حتی آثار به‌ظاهر غیر مرتبط با سیاست نیز به منزله کنش اجتماعی در پیوند با امر سیاسی معنا گرفتند؛

چنان‌که برخی مطالعات آثار سهراب سپهری را در این چشم‌انداز قابل فهم می‌دانند (مصلح، ۱۳۹۵).

با این حال، بوطیقای مدرن نیز به یکباره از سنت گسست نکرد. بسیاری از شاعران نوگرا همچنان از وزن عروضی و حتی برخی مضامین کهن بهره می‌بردند و ادبیات داستانی مدرن نیز در شخصیت‌پردازی و روایت، وامدار سنت قصه‌گویی فارسی بود. این پیوستگی‌ها نشان می‌دهد که تحول کارکردی، فرایندی تدریجی و توأم با کشمکش بوده است.

۵-۲-۳. ظهور ژانرها و درونمایه‌های نوین

دگرگونی نقش ادبیات به دلیل الزام‌های کارکردی جدید، هم‌زمان با تغییر در شکل‌ها و درون‌مایه‌های ادبی همراه شد و در نهایت، «فهرست ابزار» و گونه‌های ادبی را دچار دگرگونی کرد. نیاز به بیان محتوای نقد اجتماعی و سیاسی، قالب‌های پیشین ادبیات کلاسیک (قصیده و غزل) را ناکارآمد ساخت. شعر نیمایی، با ایجاد قالبی آزاد و انعطاف‌پذیر، پاسخی بوطیقایی به این نیاز کارکردی بود. نیما یوشیج با حفظ وزن عروضی، اما با شکستن تساوی طولی مصراع‌ها و عدم تقارن عروضی، این امکان را فراهم کرد که ریتم و طول ابیات با محتوای روایی و اجتماعی هماهنگ شود. این دموکراتیزه‌شدن فرم، لازمه دموکراتیزه‌شدن کارکرد بود و به شاعر اجازه داد تا رسالت اجتماعی خود را محقق سازد.

پس از کودتای ۱۳۳۲ و انسداد فضای سیاسی، کارکرد انتقادی ادبیات به سمت نمادگرایی اجتماعی میل پیدا کرد. مهدی اخوان ثالث در شعر «زمستان» (که پس از کودتا سروده شد) از نماد سرما و یخبندان به عنوان استعاره‌ای چندوجهی برای رکود و سرکوب سیاسی حاکم بر جامعه بهره برد. این استفاده از نماد، تلاشی برای بازگویی ناهمسازی‌های سیاسی و حفظ رادیکالیسم پنهان در محتوای ادبی بود که نشان‌دهنده تطبیق شکل با شرایط نقد اجتماعی در دوران خفقان است. شعر اخوان میراث‌خوار فضای پرتلهاب سال‌هایی بود و در قبال چنان فضایی، «در محکمه‌ی شعرش با تازیانه انتقاد» واکنش نشان داد (عطارزاده، ۱۳۹۷، ۹۷).

نثر معاصر عرصه مهم دیگری بود که تحولات کارکردی در آن به وضوح نمایان بود. ژانر رمان اجتماعی مدرن و داستان کوتاه، ابزارهای اصلی برای تصویرکردن واقعیت‌های اجتماعی معاصر شدند. رمان، به دلیل ظرفیت بالای خود در تحلیل جزء به جزء واقعیت اجتماعی و توسعه شخصیت‌های طبقاتی، به ژانری غالب تبدیل شد. رمان «تهران مخوف» (مشفق کاظمی) در زمره نخستین تلاش‌ها برای ارائه تصویری واقع‌گرایانه از آسیب‌های اجتماعی ناشی از مدرنیزاسیون دوران مشروطه بود. در این گونه رمان‌ها، شهر نه مکانی برای تمدن، بلکه نمادی از بیگانگی، ستم و انحطاط اجتماعی بود. همچنین، داستان کوتاه (با پیشگامی محمدعلی جمال‌زاده) نیز به دلیل نیاز نویسندگان به قالبی کوتاه‌تر، به سرعت جایگاه خود را برای بازتاب واقعیت‌های معاصر پیدا کرد. داستان کوتاه به نویسندگان این امکان را می‌داد که به شکلی فشرده، به مسائل اجتماعی بپردازند و واقعیت‌های عینی را به تصویر بکشند.

اما تحول کارکرد ادبیات، درون‌مایه‌ها را نیز تغییر داد و بسیاری از آثار ادبی با مضمون‌هایی چون شهر، فساد، بی‌عدالتی، اعتراض سیاسی و فرد در برابر جامعه تولید شدند. تغییر کارکردی ادبیات، درون‌مایه‌هایی را به وجود آورد که تصویری متفاوت و غالباً تلخ از جامعه ارائه دادند؛ تصویری که در تقابل کامل با آرمان‌گرایی و کمال‌جویی ادبیات سنتی بود. بی‌عدالتی اجتماعی از جمله مضامینی بود که درون‌مایه شمار زیادی از آثار ادبی را تشکیل می‌داد. تصاویر صریح از فقر، فساد و مصائب طبقات فرودست به یکی از تم‌های ادبی بدل شد. همچنین، اعتراض سیاسی، به‌ویژه در شعر، مضمون مکرر دهه‌های متوالی بود. شعر معاصر به رسانه‌ای برای مقاومت پنهان و آشکار بدل گشت. به کارگرفتن نمادها اغلب به منظور ایجاد ابهام عرفانی نبود، بلکه درصدد بازگویی ناهمسازی‌های سیاسی بود. مضمون دیگری که نه لزوماً در چشم‌انداز آموزه‌های مارکسیستی، ولی همچون درون‌مایه‌ای مدرن پا گرفت، قرارگرفتن فرد در برابر جامعه بود. این درون‌مایه بر روان‌شناسی فردی، از خودبیگانگی و تعارض بین خود و هنجارهای اجتماعی سرکوبگر تمرکز داشت؛ درون‌مایه‌ای که در «بوف کور» هدایت و شمار زیادی

از شعرهای فروغ فرخزاد به چشم می خورد. هرچند این جریان با رئالیسم سوسیالیستی متفاوت بود، اما این واقعیت را منعکس می کرد که ساختارهای نوین اجتماعی، به جای رهایی، فرد را تحت فشار گذاشته و خرد می کنند. ازاین رو، تحول فرم در اینجا یک دگرگونی صرفاً زیبایی شناختی نیست، بلکه پاسخی بوطیقای به نیازهای تازه کارکردی ادبیات در میدان اجتماعی جدید است.

۵-۳. نقش شتاب دهنده مارکسیسم و نهادهای واسط در جهت دهی به دگرگونی

۵-۳-۱. مارکسیسم به عنوان چارچوب شتاب دهنده دگرگونی کارکردی ادبیات معاصر

با وجود اینکه تحول در کارکرد ادبیات از دوران مشروطه آغاز شد و عوامل متعددی در آن مؤثر بودند، اندیشه مارکسیستی، به ویژه از دهه ۱۳۲۰ به بعد، چارچوبی نظری و جهت گیری مشخصی برای این دگرگونی فراهم آورد. به عبارتی، هرچند گذار ادبی به سوی کارکردهای اجتماعی نوین تحت تأثیر عوامل گوناگونی بود، مارکسیسم نقش تأثیرگذاری در صورت بندی این تحول کارکردی داشت و این دگرگونی کارکردی ادبیات را شتاب بخشید و از طریق توسعه برخی ژانرهای ادبی به آن جهتی مشخص داد. هرچند این نقش را نه به تنهایی ایفا کرد و نه یکدست و منسجم بود، بلکه روند تأثیرگذاری مارکسیسم همواره با مقاومت، بازتفسیر و ترکیب با سایر گفتمان ها همراه بود.

جریان چپ، به ویژه از طریق حزب توده در دهه ۲۰ و اوایل دهه ۳۰، با سازمان دهی نیروهای روشنفکر و جوان و تسخیر فضای روشنفکری کشور، توانست یک حوزه عمومی فرهنگی مدرن را شکل دهد. این جریان با بهره گیری از نهادهای واسط فرهنگی همچون روزنامه ها، مجلات ادبی، صفحات ادبی مطبوعات حزبی و شبکه های روشنفکری (برای اطلاع از صرفاً نقش حزب توده در حوزه این گونه شبکه ها، نک. به: آبراهامیان، ۱۳۷۷، ۴۰۶-۴۰۷)، توانست ادبیات را از یک عرصه نخبگانی به فضایی برای کنشگری اجتماعی و سیاسی تبدیل کند. نهادهایی همچون انتشارات حزب توده و محافل روشنفکری نظیر کانون نویسندگان، نقش کلیدی در بازتعریف کارکرد ادبیات و جهت دهی به آن داشتند. این نهادها، علاوه بر انتشار یا کانون سازی آثار، به بازتعریف

هنجارهای تولید و مصرف ادبی پرداختند و زمینه‌های فرامتنی دگرگونی کارکرد ادبیات را فراهم آوردند.

یکی از مهم‌ترین اقدامات این جریان، معرفی ادبیات مدرن جهان و نظریه‌های انتقادی (مانند رئالیسم سوسیالیستی) به مخاطبان فارسی‌زبان از طریق ترجمه‌های هدفمند بود. ترجمه‌ها، بازنویسی‌ها و تولیدات ادبی چاپ‌گرا نه تنها شماری از آثار ادبی جهان را معرفی کردند، بلکه به‌طور غیرمستقیم، مشروعیت نقد طبقاتی و گفتمان ادبیات متعهد را تقویت نمودند (جوادی‌یگانه و تفنگ‌سازی، ۱۳۹۱؛ رضایتی کیشه‌خاله و جلال‌وند آلکامی، ۱۳۹۳؛ خلیقی، خزائی و ناظمیان، ۱۳۹۴؛ فراشاهی، ۱۳۹۸؛ حاجی‌آقابابایی و محمدی، ۱۴۰۲؛ موسوی‌برازجانی و محمدی، ۱۴۰۲). این جریان با نهادسازی فرهنگی و مدیریت نظام ترجمه و تفسیرهای ادبی، یک بازخورد ایدئولوژیک ایجاد کرد که نقد ادبی را از یک مناقشه ذوقی به ابزاری برای تحلیل متن در بستر اجتماعی - تاریخی و مبارزه برای برابری تبدیل کرد.

فهم نقش مارکسیسم در شرایطی باید مورد توجه قرار گیرد که در این دوره، اقتصاد فرهنگ و بازار نشر نیز از نقطه‌نظر شاخص‌هایی همچون افزایش شمار مطبوعات، گسترش مخاطبان شهری و شکل‌گیری بازار کتاب دستخوش تحول شده بود. در کنار این موارد، ضوابط و سیاست‌های فرهنگی، از جمله سانسور دولتی و محدودیت‌های سیاسی، نیز بر روند پویایی‌های مربوط به کارکرد ادبی تأثیرگذار بودند و عملاً ادبیات را به سوی اشکال پنهان و نمادین نقد اجتماعی سوق می‌دادند. این بسترهای عینی، زمینه را برای دگرگونی کارکرد ادبیات از مدیحه به نقد اجتماعی فراهم آوردند.

گفتنی است که تعامل میان نهادهای تسهیل‌گر و بازدارنده، پیچیدگی بیشتری به نقش مارکسیسم در تحول ادبی می‌بخشید؛ زیرا زیرساخت‌های تولید و توزیع ادبی، از جمله برگزاری جشنواره‌ها، انتشارات وزارت فرهنگ، جایزه‌ها و انواع حمایت‌های ادبی، همچون ابزارهایی اثرگذار، تا حدود زیادی در اختیار نهادهای دولتی بودند و به‌مثابه سازوکارهایی برای جهت‌دهی به تولیدات ادبی عمل می‌کردند. چنین بسترهایی تأثیراتی

چندسویه بر عاملیت رویکردهای چپ‌گرایانه برای گسترش نگرش نقادانه به وظیفه ادبیات داشتند.

۵-۳-۲. چهار چشم‌انداز تأثیر مارکسیسم بر دگرگونی کارکرد ادبی

اندیشه مارکسیستی، کارکرد ادبیات در ایران معاصر را در چهار چشم‌انداز متحول ساخت: الف) بازتعریف نقش اجتماعی ادبیات: از تأمل به کنش متعهد: در بوطیق‌ای رادیکال، نقش شاعر و نویسنده از مدیحه‌سرا یا حکیم به «روشنفکر منتقد» دگرگون شد. در این نگاه، رسالت ادبیات، عمل فعالانه در جهت تغییر وضعیت موجود بود. ادبیات باید عاملی فعال در درون کشمکش اجتماعی و «ابزاری برای مبارزه» می‌شد. در نظام پیشامدرن، ادیبان عموماً در خدمت دربار یا نهادهای مذهبی بودند و «مدیحه‌سرایی» و «منقبت‌گویی» کرداری متعارف بود؛ ولی در دوره معاصر، مؤلف به «روشنفکر منتقد» تبدیل شد.

این تغییر نقش را می‌توان در تحول شعر فارسی توسط نیما یوشیج مشاهده کرد. او نه تنها فرم کلاسیک را شکست، بلکه نقش شاعر را به صدای روشنفکری تبدیل کرد که خواهان دگرگونی اجتماعی است. شعر او «می‌تراود مهتاب» نمایانگر سوق یافتن شاعر به سمت کنشگری و بیان دغدغه‌های طبقات فرودست است.^۱ در دهه‌های چهل و پنجاه، آنچه بعدها ادب متعهد نام گرفت، با بسیج منابع (روزنامه، مجله، جزوه، کتاب، سمینار، کانون، مجمع، شب‌های شعر)، ادبیات سیاسی را به گوش مخاطبان رساند (احمدی و دیگران، ۱۳۹۳، ۸۱-۸۲). این تعهد اجتماعی در آثار آن دسته از کنشگران ادبی ظهور یافت که در چارچوب اندیشه «چپ» قرار گرفته و به ادبیات همچون عرصه کنشگری اجتماعی می‌نگریستند؛ کسانی که بازیگری در میدان ادبیات را از توصیف هنرمندانه به سوی نقد و کنشگری سوق دادند. مطالعات مربوط به حزب توده نشان می‌دهد که هرچند تلاش طرفداران واقع‌گرایی هنری، زیبایی‌شناسی را در خدمت آرمان‌های حزب درآورد که با واکنش مدرنیستی مجله‌ای چون «خروس جنگی» همراه

۱. مانده پای آبله از راه دراز / بر دم دهکده مردی تنها / کوله‌بارش بر دوش / دست او بر در، می‌گوید با خود: / غم این خفته
چند / خواب در چشم ترم می‌شکند (نیما یوشیج).

بود، ولی این جریان رئالیستی در عرصه ادبیات داستانی به تولید آثاری برجسته انجامید و نیز، اگرچه داستان‌نویسی معناگرایز در برابر آن شکل گرفت، «با این همه نظریه ادبی حزب توده نخستین کوششی بود که در عرصه نظریه‌پردازی ادبی به دست منتقدان این حزب صورت گرفت» (فرشاهی‌نژاد، ۱۳۹۸، ۱۰۸-۱۰۹).

ب) برجسته‌سازی مبارزه طبقاتی و تیپ‌سازی‌های نوین: اندیشه مارکسیستی از طریق جذب روشنفکران ایرانی، «با ایجاد تحولاتی بنیادین در مقوله زبان، فرم و محتوای آثار ادبی، ادبیاتی نوین و از هر نظر متفاوت با گذشته» را بنیان نهاد (موسوی‌بrazجانی و محمدی، ۱۴۰۲، ۲۹۴). مطالعات موجود، با بررسی شاخص‌هایی چون تضاد طبقاتی، ضدیت با مذهب، استثمار، امپریالیسم، تحقیر اغنیا، دفاع از فقرا و... یادآور شده‌اند که برجسته‌ترین نویسندگان ادبیات داستانی تحت تأثیر حزب توده بوده‌اند و برخی از آثار آن‌ها موضوع مهم‌ترین فیلم‌های فارسی بوده است (جوادی‌یگانه و تفنگ‌سازی، ۱۳۹۱، ۷-۱۷). شکل‌گیری مضامین جدید در ادبیات معاصر که نمایانگر دگرگونی‌های کارکرد ادبیات بود، ریشه در ادراک مارکسیستی از ساخت اجتماعی و نیروهای متعارض آن داشت که مبارزه طبقاتی را به یکی از درون‌مایه‌های مرکزی ادبیات تبدیل کرد. تعارضات ادبی از نزاع‌های انتزاعی «خیر» و «شر» به «تعارض تاریخی ستمگر و ستمکش» دگرگون شد. در روند این تحول، شخصیت‌پردازی از چهره‌های «کهن‌الگوی» به تیپ‌سازی‌های جدید مبتنی بر طبقه (کارگر، دهقان، سرمایه‌دار و روشنفکر انقلابی) تغییر یافت.

حتی نویسنده غیرچپ‌گرایی چون هدایت، تحت تأثیر جریان مارکسیسم، در رمان «حاجی‌آقا» یکی از موفق‌ترین تیپ‌سازی‌ها از سرمایه‌دار را به وجود آورد که ویژگی‌هایش (مثلاً میل به سودجویی) «تا مدت‌ها تصور مسلط از سرمایه‌دار» بود (بهیان، ۱۳۸۸، ۶۶). محمود دولت‌آبادی در رمان «جای خالی سلوچ» (۱۳۵۷) فروپاشی زندگی روستایی را به تصویر می‌کشد؛ غیبت سلوچ نماد اضمحلال کشاورزی معیشتی و تأثیر اصلاحات ارضی است. مقاومت «مرگان» نماد ایستادگی طبقه

فرودست در برابر فشارهای ساختاری است. در نمونه‌ای دیگر، خالد، شخصیت اصلی رمان «همسایه‌ها» (احمد محمود، ۱۳۵۳)، آگاهی سیاسی خود را از طریق «پراکسیس» اجتماعی در قهوه‌خانه کسب می‌کند. قهوه‌خانه در این اثر به منزله رسانه‌ای برای توزیع آگاهی میان طبقات مختلف عمل می‌کند. این روایت، جامعه را به‌عنوان نظامی متلاشی و در حال ستیز بازنمایی می‌کند.

ج) ترویج عدالت و همبستگی انسانی؛ نقد مادی: در ادبیات معاصر تحت تأثیر مارکسیسم، مضمون عدالت از ادراکی تجریدی به مطالبه عینی «عدالت اجتماعی و اقتصادی روی زمین» تغییر یافت. این نگاه، ادبیات را به ابزاری برای بیان همبستگی با فرودستان و نقد طبقات حاکم، فساد و ریاکاری تبدیل کرد. کنشگران ادبی چپ‌گرا خود را موظف به ایجاد ادبیاتی می‌دانستند که «منادی انسان و جامعه نو» باشد. صادق هدایت، اگرچه چپ‌گرا نبود، اما در آثار اجتماعی خود، به‌شدت به نقد طبقاتی و فساد پرداخت. رمان «حاجی آقا»، روایت موشکافانه‌ای از مناسبات اجتماعی افراد صاحب‌منصب و نقد طبقه نوظهور بورژوازی در دهه ۱۳۲۰ است (بهیان، ۱۳۸۸، ۶۵). هدایت در این داستان‌ها، از دیدگاهی انتقادی، استفاده ابزاری طبقه فرادست از «خرافات» را به‌مثابه روبنایی برای سرکوب توده‌ها و جلوگیری از آگاهی آن‌ها به تصویر می‌کشد. این شیوه مواجهه با واقعیت، کاملاً همسو با چارچوب مارکسیستی است که ایدئولوژی را ابزاری برای حفظ برتری طبقه حاکم می‌داند. افزون بر این، ادبیات به‌مثابه عرصه‌ای برای بیان همبستگی با فرودستان تعریف شد. آثار صادق هدایت، به‌رغم یأس مدرنیستی آن، ویتروینی برای نمایش زندگی مردم عادی به شمار می‌آید. مارکسیسم مأموریت خود را ایجاد ادبیاتی می‌دانست که منادی انسان و جامعه نو باشد. بازنمایی انسان در چنین ادبیاتی، گاه تا «سرحد اصرار بر اِته‌ایسم»، یکی از کارکردهای مهم چنین ادبیاتی است که شاملو یکی از نمونه‌های آن است (شفیعی کدکنی، ۱۳۹۰، ۳۰۵). همچنین این ادبیات با تکیه بر تاریخ‌باوری و آرزوی رهایی، رمان‌های رئالیسم سوسیالیستی را در ایران مشحون از آموزه‌های «استقرار نظم نو اجتماعی، ظهور آگاهی

و کنش انقلابی و وعده قطعی تحقق جامعه آرمانی» کرد (رضایتی کیشه‌خاله و جلال‌وند، ۱۳۹۳، ۵۸ و ۵۹).

د) ادغام ادبیات در پویایی‌های اجتماعی - سیاسی: یکی دیگر از دگرگونی‌های مهم کارکرد ادبی، تلاش برای ادغام در پویایی‌های اجتماعی - سیاسی بوده است. نویسندگان و منتقدان متمایل به مارکسیسم، ادبیات را مستقیماً در پروژه‌های سیاسی ادغام کردند. آن‌ها از مجلات ادبی، محافل روشنفکری و متون ترجمه‌ای برای ایجاد یک حوزه عمومی مدرن بهره بردند. بررسی آثار ادبی ترجمه‌شده در فاصله بین سال‌های ۱۳۲۰ تا ۱۳۳۲ نشان داد که از مجموع ۲۶۰ اثر ادبی ترجمه‌شده، ۱۵۰ اثر، یا به عبارتی دیگر بیش از نیمی از آثار ترجمه‌شده (۵۷ درصد)، به گونه‌ای در حیطه اندیشه چپ قرار داشتند (خلیقی، خزائی، ناظمیان، ۱۳۹۴، ۲۳). نتیجه این تلاش، تولید آثاری بود که آموزه‌های رئالیسم سوسیالیستی را با هدف مستقیم «دعوت به مبارزه» ترویج می‌کردند. در این آثار تلاش می‌شد که برای توده‌ها قابل فهم باشند و پیام مبارزه در ساختار متن ادبی گنجانده شود. بزرگ‌ترین سهم فعالان ادبی چپ لزوماً تولید آثار ادبی درخشان و ماندگار در سنت سوسیالیستی نبود، بلکه «معرفی ادبیات مدرن جهان به مخاطبان فارسی‌زبان، بسترسازی برای نقد متون گذشته، و آغازگری نقد نوین» بود. این ادغام منجر به نهاده‌سازی نقد ادبی به مثابه یک هنجار شد که با نقد مدح‌آمیز یا هجو در ادبیات سنتی تفاوت اساسی داشت. این نقد جدید، ابزاری برای تحلیل متن بر مبنای محتوای اجتماعی - تاریخی و به چالش کشیدن قداست چهره‌های ادبی سنتی و نفی هرگونه محافظه‌کاری بود. بدین ترتیب، مارکسیسم ادبیات را به عرصه‌ای از تعارض ایدئولوژیک بدل کرد. این تعارض ایدئولوژیک، ادبیات چپ را به ادبیات مقاومت، افشاگری و ظلم‌ستیزانه تبدیل کرد؛ ماهیتی که قشرهای معترض جامعه به آن به عنوان ابزاری مناسب برای نقد حاکمیت نگریستند (موسوی‌بrazجانی و محمدی، ۱۴۰۲، ۲۸۷). این تعارض‌ها حتی بازیگران ادبی غیرمارکسیست را تحت تأثیر قرار داد. برای نمونه، برخی اشعار شفیعی کدکنی در دهه ۱۳۵۰ ساختار دوقطبی جامعه ایران را بازتاب می‌دهند. او، برغم آن‌که اصرار دارد خود را از

فصلنامه تحقیقات فرهنگی ایران

۱۸۲

دوره ۲۰، شماره ۱
بهار ۱۴۰۶
پایه ۷۷

جریان‌های سیاسی منزّه و برکنار بدانند، اما در مرکز میدان سیاست قرار می‌گیرد. در این اشعار، دوگانه‌های تضادگرای نمادین «خواب و بیداری» و «حرکت و سکون»، ناظر بر سنجشی از نقش انسان‌ها در قبال ساختار سیاسی جامعه ایرانی است. طبیعتاً اگر شعر نوگرایی شفیعی بیننده هشیار تعارض‌های اجتماعی نمی‌بود، شاید بایستی فقط بر وجوه زیبایی‌شناختی زیست آدمی در این کهنه‌رباط تکیه می‌کرد، حال آنکه با زبانی سیاست‌آلود می‌گوید: «آنچه می‌بینم نمی‌خواهم و آنچه می‌خواهم، نمی‌بینم». او سرودن از «معاشقه سرو و قمری و لاله» را نکوهش می‌کند و فریاد بر می‌آورد که «تو خامشی که بخواند» (شفیعی کدکنی، ۱۳۵۷، ۱۰-۱۱). مطالعات نشان داده‌اند که اشعار او در منطق آلتوسری رودرروی ایدئولوژی حاکم قرار داشته است و همچنان که آلتوسر معتقد است، ادبیات و هنر در شرایطی خاص ممکن است به خدمت ایدئولوژی برآمده با خاستگاهی متفاوت قرار گیرد (محمدیان و دیگران، ۱۳۹۸، ۹۸)، شعر شفیعی نیز مصداقی از آن گونه ادبیات بود که مارکسیسم کوشید آن را در بطن پویایی‌های اجتماعی قرار دهد. چنین اشعاری تأثیرات نگرش‌های چاپ‌گرایانه در دهه‌های ۱۳۴۰ و ۱۳۵۰ را به‌خوبی آشکار می‌سازد؛ نگرش‌هایی که خاستگاه آن ادراک متعارف از ادب کلاسیک فارسی نبود و نه تنها نمی‌خواست همه نمودها را مظاهر وحدت وجودی بنگرد، بلکه می‌کوشید جامعه را دوقطبی سازد. در بوطیقای ادبی معاصر ایران، نمونه‌های فراوانی هستند که مصداق کوشش‌های مارکسیستی برای ادغام ادبیات در پویایی‌های اجتماعی - سیاسی به شمار می‌آیند. همچنان که خلیقی، خزائی و ناظمیان (۱۳۹۴، ۲۴) یادآور شده‌اند، این‌که مترجمان در یک دوره مهم به دنبال انتخاب آثار ادبی ایدئولوژی چاپ بوده‌اند، تأثیر «مستقیم ایدئولوژی چاپ» را نشان می‌دهد؛ تأثیری که تا دهه‌ها، آثار ادبی را از صرفاً یک هنر والا به یک ابزار فعال برای آگاه‌سازی و سازماندهی توده‌ها تبدیل کرد.

شایان ذکر است که تأثیر مارکسیسم بر ادبیات ایران، هرگز یک فرایند یک‌طرفه نبود، بلکه اندیشه مارکسیستی در بستر فرهنگ ایرانی بازتفسیر شد، با گفتمان‌های دیگر درآمیخت و، از سوی دیگر، خود نویسندگان و شاعران ایرانی نیز با گزینش، اقتباس یا

برداشت‌های گوناگون، در صدد بازنمایی‌های ادبی از شرایط خاص ایران برآمدند. این تعامل دوسویه، پیچیدگی بیشتری به نقش مارکسیسم در تحول ادبی بخشید.

۶. نتیجه‌گیری

این مطالعه نشان داد که بوطیقای سنتی در ادبیات فارسی عمدتاً بر کارکردهایی استوار بود که در خدمت تثبیت نظم فرهنگی و سیاسی موجود عمل می‌کردند. مدیحه‌سرایی، پند و اندرز، حفظ حافظه فرهنگی و مشروعیت‌بخشی به قدرت حاکم، از جمله مؤلفه‌های کارکردی این بوطیقا بودند که ادبیات را به بخشی از سازوکار هژمونیک عصر خود تبدیل می‌کردند. در این وضعیت، مخاطب اصلی ادبیات نخبگان و دربار بودند و کارکرد آن، به‌طور معمول، حفظ وضع موجود بود. اما در عین حال، در درون خود ظرفیت‌هایی برای نقد غیرمستقیم داشت. در سوی دیگر، یافته‌های پژوهش نشان داد که در بوطیقای مدرن، کارکرد اجتماعی ادبیات به تدریج از مشروعیت‌بخشی و تعلیم اخلاقی به سوی نقد اجتماعی، آگاهی‌بخشی و کنش انتقادی گرایش یافت. این تغییرات، هرچند در سطح ایدئولوژی آثار ادبی بازتاب یافت، اما در دگرگونی بسترهای نهادی و مادی ریشه داشت. گسترش مطبوعات و انتشارات، شکل‌گیری محافل روشنفکری، نهادهای فرهنگی دولتی و اعمال سیاست‌های مؤثر در بازار نشر (از جمله سانسور)، همگی در تعیین مسیر و شکل نهایی این دگرگونی نقش تعیین‌کننده‌ای داشتند. این دگرگونی‌ها نهایتاً با جابه‌جایی مخاطب از دربار به مردم، ساده‌تر شدن زبان ادبی و چندگفتمانی شدن میدان ادبی همراه شد. بدین ترتیب، ادبیات مدرن نه فقط بازتابی از جامعه، بلکه بستری برای طرح تعارض‌های اجتماعی و سیاسی شد. اما این گرایش هرگز یک حرکت خطی و بدون بازگشت نبود، بلکه همواره با کشمکش میان سنت و تجدد، بازگشت به الگوهای کهن و تأثیرپذیری از نیروهای متعدد اجتماعی همراه بود.

این مطالعه همچنین نشان داد که مارکسیسم از دهه ۱۳۲۰ به بعد، به‌عنوان یکی از مهم‌ترین جریان‌های فکری، نقشی شتاب‌دهنده و جهت‌دهنده در این گذار ایفا کرد،

هرچند هرگز عامل یگانه و نهایی این دگرگونی نبود. این اندیشه با بازتعریف نقش نویسندگان به مثابه روشنفکر منتقد، برجسته‌سازی مبارزه طبقاتی، ترویج عدالت مادی و ادغام ادبیات در پویایی‌های سیاسی، به ادبیات فارسی سمت و سوی تازه‌ای بخشید و نقد ادبی را از مناقشه‌ای ذوقی به ابزاری برای تحلیل اجتماعی و تاریخی متن تبدیل کرد. در این فرایند، ادبیات چپ و متعهد برای سال‌ها به صورت یکی از مهم‌ترین صورت‌بندی‌های کارکردی ادبیات مدرن درآمد.

در نهایت، دگرگونی کارکرد اجتماعی ادبیات با تحول در فرم و ژانر نیز هم‌زمان شد. شعر نیمایی، رمان اجتماعی و داستان کوتاه پاسخی بوطیقای به نیازهای تازه نقد اجتماعی و بازنمایی تجربه مدرن بودند. از این منظر، تغییرات شکلی نه امری مستقل از محتوا، بلکه پیامد مستقیم الزام‌های کارکردی جدید بودند؛ الزام‌هایی که ادبیات را از ابزار بازتولید نظم به عرصه‌ای برای نقد، افشا و کنش اجتماعی بدل کردند.

سپاسگزاری

این مقاله بخشی از طرح موظف نویسنده در مؤسسه مطالعات فرهنگی و اجتماعی بوده است که بدین وسیله از مؤسسه قدردانی می‌شود.

تعارض منافع

هیچ‌گونه تعارض منافع در خصوص این پژوهش وجود ندارد.

بیانیه استفاده از هوش مصنوعی

در تنظیم این مقاله، از ابزار هوش مصنوعی برای اصلاح ساختار عنوان‌ها، برخی نکات ویرایشی و یکدست‌سازی ارجاع‌ها و قالب کتابنامه استفاده شده است. محتوای علمی، تحلیل‌ها و نتایج، حاصل کار نویسنده است.

- آبراهامیان، پروانه (۱۳۷۷) ایران بین دو انقلاب (ترجمة احمد گل محمدی و محمدابراهیم فتاحی). تهران: نی.
- احمدی، اصغر؛ آقاگل زاده، فردوس؛ خلیلی، محمدعلی؛ قبادی، حسینعلی و جوادی یگانه، محمدرضا (۱۳۹۳). تأثیر تعاملات ادبی و بسیج منابع در شکل گیری گفتمان ادبیات داستانی سیاسی در دهه های چهل و پنجاه شمسی. راهبرد اجتماعی-فرهنگی، ۳(۱۰)، ۵۳-۸۴.
- آکساندر، ویکتوریا (۱۳۹۰). جامعه شناسی هنرها: شرحی بر اشکال زیبا و مردم پسند هنر (ترجمة اعظم راو دراد). تهران: فرهنگستان هنر.
- بهیان، شاپور (۱۳۸۸). حاجی آقا، بر ساخته ای گفتمانی یا نمونه نوعی بورژوازی ملی. جامعه شناسی هنر و ادبیات، ۱(۲)، ۶۷-۳۷.
- جان بزرگی، علی (۱۳۸۵). فلسفه شعر سیاسی عبید زاکانی. قند پارسی، ۳۳ و ۳۴، ۱۴۹-۱۳۲.
- جاویدشاد، مهدی؛ و حدائق، بهی (۱۳۹۷). گیله مرد بزرگ علوی: علیه ایدئولوژی یا ابزاری ایدئولوژیک؟ نقد ادبی، ۱۱(۴۳)، ۳۹-۶۱. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.20080360.1397.11.43.2.2>
- جداری، وحید؛ رمضانی، عطا؛ و آقایاری زاهد، رضا (۱۴۰۳). بررسی ساختار تاریخی داستان های رضا براهنی از منظر جامعه شناسی ادبیات. اجتماعیات در ادب فارسی، ۳(۶)، ۳۲-۴۶. <https://doi.org/10.30488/sipl.2024.446232.1047>
- جوادی یگانه، محمدرضا؛ و تنگ سازی، بشیر (۱۳۹۱). تأثیر حزب توده بر ادبیات داستانی ایران (۱۳۵۷-۱۳۳۲). جامعه شناسی هنر و ادبیات، ۴(۲)، ۱-۲۰. <https://doi.org/10.22059/jasal.2013.35931>
- حاجی آقابابایی، محمدرضا؛ و محمدی، غزاله (۱۴۰۲). شیوه های تأثیر گذاری حزب توده بر ادبیات معاصر ایران. پژوهش های ادبی، ۴(۸۲)، ۳۷-۹. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.17352932.1402.20.82.7.2>
- حسنی باقری شریف آباد، مهدی (۱۴۰۰). شعر سیاسی ایران از سقوط رضاشاه تا کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲. فصلنامه زبان و ادب فارسی، ۴۷، ۴۷-۷۰.
- حسنی کندسر، احمد (۱۳۹۰). اجتماعیات در ادب فارسی با نگاهی به سیر اندیشه و اعتقادات و اخلاقیات در ادب فارسی قرن ششم. زبان و ادب فارسی، ۶۴(۲۲۴)، ۸۶-۶۳.
- خالقی دامغانی، محمدرضا؛ و نیکفرجام، حامد (۱۳۹۵). تحول کارکردی شعر، در بستر ساخت سیاسی اجتماعی ایران قرن نوزدهم. سیاست، ۴۶(۱)، ۶۷-۸۵. <https://doi.org/10.22059/jpq.2016.57322>
- خلیقی، یاسمین؛ خزاعی فرید، علی و ناظمیان فرد، علی. (۱۳۹۴). تأثیرات ایدئولوژی چپ در عرصه انتخاب آثار ادبی جهت ترجمه (مورد پژوهی: آثار ادبی ترجمه شده در دوران فعالیت رسمی حزب توده (۱۳۳۲-۱۳۲۰). مطالعات زبان و ترجمه، ۴۸(۳)، ۲۸-۱. <https://doi.org/10.22067/lts.v48i3.48323>

- درخشنده، محمدرضا (۱۳۸۴). وطن‌خواهی در شعر سیاسی پس از مشروطه. حافظ، ۱۴، ۳۸-۳۷.
- دهقانیان، جواد؛ و آرخ، محمود (۱۴۰۱). چالش سنت و مدرنیسم در ادب مشروطه. پژوهش‌های ادبی و اجتماعی، ۱۱(۱)، ۳۳-۵۰.
- ذاکر اصفهانی، علیرضا (۱۳۸۱). ناسیونالیزم رمانتیک در افکار و آثار صادق هدایت. کتاب نقد، ۲۲، ۴۳-۶۶.
- رضایتی کیشه خاله، محرم؛ و جلاله‌وند آلکامی، مجید (۱۳۹۳). تاریخ‌باوری و اسطوره‌رهایی در رمان‌های رئالیسم سوسیالیستی ادبیات فارسی. نقد ادبی، ۷(۲۷)، ۶۷-۲۹.
- رنجبر، احمد (۱۳۸۹). تأویل سیاسی و اجتماعی داستان‌واره سرگذشت کندوها. ادب‌پژوهی، ۴(۱۱)، ۱۱۹-۱۴۲.
- روحانی، مسعود؛ و عنایتی قادیکلایی، صدیقه (۱۳۸۹). مؤلفه‌های هویت ملی در شعر معاصر: مطالعه موردی شعر محمدرضا شفیعی کدکنی. مطالعات ملی، ۱۱(۲)، ۱۳۸۹، ۱۰۵-۱۲۶.
- زرین‌کوب، عبدالحسین (۱۳۳۶). شعر بهار. سخن، سال هشتم، بهمن ۱۳۳۶ شماره ۱۰.
- زندیه، حسن؛ و اسماعیلی، معصومه (۱۳۹۰). روح نامرئی شعر فارسی: تأثیر عامل‌های سیاسی و اجتماعی عصر پهلوی بر فراز و فرود رمانتیسم فارسی، جستارهای تاریخی، ۲(۱)، ۱۵۵-۱۲۷.
- شریفیان، مهدی (۱۳۸۵). جامعه‌شناسی ادبیات صوفیان. دانشکده ادبیات و علوم انسانی (دانشگاه اصفهان)، ۴۷، ۱۱۷-۱۳۸.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۵۷). در کوچه باغ‌های نشابور (چاپ هفتم). تهران: توس.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۸۹). تلقی قدما از وطن. بخارا، ۷۵، ۴۵-۱۵.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۹۰). با چراغ و آینه. تهران: سخن.
- عطارزاده، مجتبی (۱۳۹۷). بازتاب تحولات سیاسی جامعه در شعر حماسی اخوان ثالث (مورد مطالعه شعر زمستان). مطالعات فرهنگی اجتماعی خراسان، ۱۲(۴)، ۵۷-۹۰.
- علی‌اکبرزاده، سعید؛ علمبی، مهدی؛ و فلاح، علیرضا (۱۴۰۳). دیالکتیک سنت و مدرنیته در ادبیات سیاسی ایران؛ بررسی تطبیقی دو داستان «فارسی شکر است» و «رجل سیاسی». جستارنامه ادبیات تطبیقی، ۸(۲۷)، ۵۲-۸۲.
- فراشاهی‌نژاد، یاسر (۱۳۹۸). پژوهشی در مبانی فکری نظریه ادبی حزب توده: ۱۳۳۰-۱۳۱۰ ش. ایران نامه، ۴(۱)، ۸۵-۱۰۹.
- قنبری، بهمن؛ و دانی‌زاده جلودار، ابراهیم (۱۳۹۵). تطبیق نظریه جامعه‌شناسی با ساختار ادبی - اجتماعی رمان‌های سیمین دانشور. جستارهای نوین ادبی، ۱۹۴، ۱-۱۸.

محمدیان، حسن؛ پیروز، غلامرضا؛ و محسنی، مرتضی (۱۳۹۸). خوانش شعر شفيعی کدکنی در دهه پنجاه بر اساس نظریه ایدئولوژی آلتوسر. شعرپژوهی، ۱۱(۳)، ۱۶۹-۱۸۸.

محمودی، خسرو؛ منصوریان، حسین؛ و پارسایی، حمید (۱۴۰۰). بازتاب ابعاد سیاسی جامعه در داستان‌های تمثیلی مرزبان‌نامه، پنج‌تترا و کلیله و دمنه مصور چاپ سنگی موزه ملک. هنر اسلامی، ۱۸(۴۳)، ۵۶۴-۵۴۶. <https://doi.org/10.22034/ias.2021.296076.1665>

مصلح، پگاه (۱۳۹۵). نسبت «سیاست» و «امر سیاسی» در خوانش ادبیات ریتوریک: مطالعه موردی شعر سهراب سپهری. جستارهای سیاسی معاصر، ۷(۲)، ۶۹-۹۲.

ملکی، لطیفه (۱۳۸۶). نقش ادبیات در بازآفرینی اوضاع اجتماعی ایران عهد مغول. مسکویه، ۷، ۲۱۵-۲۳۰.

موسوی برازجانی، سیدمحمدتقی؛ و محمدی، محتشم (۱۴۰۲). بررسی عوامل ظهور و گسترش ادبیات چپ مارکسیستی در ایران. ادبیات پارسی معاصر، ۱۳(۱)، ۲۷۳-۲۹۸. <https://doi.org/10.30465/copl.2023.43892.3914>

موسوی، سیدصادق؛ درودی، محمد؛ و اسلانی کتولی، نرجس (۱۳۹۳). تأثیر گفتمان غرب‌زدگی بر ادبیات داستانی دهه‌های چهل و پنجاه شمسی در ایران. ادب پژوهی، ۲۹(۲)، ۱۳۹-۱۶۰. 20.1001.1.17358027.1393.8.29.6.8

نجاح، حسین و حاجی‌مزدارانی، محسن. (۱۳۹۳). گونه‌شناسی شعر فارسی از منظر ادب سیاسی. مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی، ۶(۴)، ۸۵-۱۲۲. <https://doi.org/10.7508/isih.2014.24.006>

نیک‌روش، پریا؛ بهشتی‌نیا، ابوطالب و محبی، سعید. (۱۴۰۳). آسیب‌شناسی گفتمان ناسیونالیسم در ایران معاصر در سایه خوانش آثار روشنفکران معاصر ایرانیک: نمونه موردی: آثار صادق هدایت و احمد کسروی. پژوهش‌نامه ایرانی روابط بین‌الملل، ۲(۴)، ۴۸-۷۳.

واحد، اسدالله؛ و نوری باهری، محمدعلی (۱۳۹۱). نقد و بررسی شکوائیه‌های سیاسی در شعر قرن ششم. زبان و ادب فارسی (دانشگاه تبریز)، ۲۲۵، ۱۴۹-۱۷۴.

واردی، زرین (۱۳۸۰). اوضاع تاریخی، سیاسی و اجتماعی قرن هشتم و تأثیر آن بر شعر حافظ. سالنامه حافظ‌پژوهی، دفتر ۴، ۱۵۶-۱۶۹.

Lefevere, A. (2017). *Translation, rewriting, and the manipulation of literary fame*. Routledge.

Gramsci, A. (1992). *Selections from the prison notebooks* (Q. Hoare & G. N. Smith, Eds. & Trans.). International Publishers.

Althusser, L. (1971). Ideology and ideological state apparatuses. In *Lenin and philosophy and other essays* (pp. 127-186). Monthly Review Press.